

Зміст

Передмова	4
Тема 1. Історія суспільства і історія економіки.	6
Тема 2. Економічний розвиток Стародавнього світу.	13
Тема 3. Економічний лад Середньовіччя.	26
Тема 4. Формування капіталістичної системи господарювання.	41
Тема 5. Економічні і соціальні проблеми промислового виробництва.	55
Тема 6. Двадцяте століття – формування монополістичної економіки.	70
Тема 7. Постіндустріальне суспільство: досягнення і проблеми економічного зростання.	89
Тема 8. СРСР – досвід централізованого господарювання.	108
Тема 9. Особливості світового економічного розвитку в останній третині ХХ століття.	120
Тематика доповідей та рефератів.	136
Контрольні питання.	137
Навчальна література	141

ПЕРЕДМОВА

Курс «Економічна історія» вивчається студентами всіх економічних спеціальностей в 1 семестрі першого курсу. Навчально-методичний посібник призначений для самостійного вивчення студентами економічних спеціальностей даної дисципліни. Метою вивчення цієї навчальної дисципліни є поглиблення знань студентів про історію зародження, становлення і розвитку економічних явищ і процесів. В центрі уваги при викладанні матеріалу знаходяться причини та наслідки діяльності тих чи інших підприємницьких суб'єктів як агентів національної економіки, що формуються під впливом особливостей внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування економіки країни.

Навчально-методичний посібник складається з передмови, 9 тем, тематики докладів і рефератів, контрольних питань, навчальної та художньої літератури. Викладання в межах кожної теми включає: перелік основних питань, що передбачаються при вивченні даної теми (зміст), блок-схему основних термінологічних конструкцій, базові положення (конспективно викладені матеріали лекції), термінологічний мінімум, додаткову інформацію з найбільш актуальних питань даної теми, питання до поглибленого вивчення теми з конкретизацією питань до семінарських занять, тематики докладів, необхідного студентам для оперування економічного словника, літератури для конспектування і пошукових питань.

Логічна побудова пропонованого навчального посібника спирається на принцип “від простого до складного”. В цьому контексті представлена тематична структура відображає певні етапи викладання матеріалу так, що кожна наступна тема є не тільки історичним, але і логічним продовженням попередньої. Розпочинаючи аналіз з вивчення історичних явищ та процесів з точки зору загальнотеоретичних особливостей їх здійснення, автор пропонує послідовний перехід до викладання історичних аспектів функціонування реальних

підприємницьких структур в сучасних умовах та висвітлення економічних особливостей їх функціонування під впливом трансформації економічних відносин. Закінчується курс визначенням напрямків економічного та соціально – економічного впливу на функціонування економічних суб'єктів та ефективність існування сучасних підприємницьких структур.

Такий підхід до подання матеріалу створює основу формування у студентів стратегічного і оперативного економічного мислення. Вивчення даної дисципліни закінчується іспитом і передбачає виконання курсової роботи.

Тема 1. Історія суспільства і історія економіки.

Зміст

1. Людина і природа. Двоїста форма природних передумов виробництва і споживання. Інстинктивне і свідоме в діяльності людей. Мета взаємодії людини і природи.
2. Господарювання і економіка. Основні ступені розвитку господарювання. Початкові форми і етапи становлення сучасної економіки. Виробництво, обмін, розподіл, споживання. Підприємництво. Розвиток суспільства і розвиток економіки.
3. Господарюючі суб'єкти. «Суб'єктивна корисність» і мета виробництва. «Основний психологічний закон» і його наслідки. Основні риси економічних суб'єктів в кожній фазі виробництва. Виробник і споживач. Етапи розвитку господарюючого суб'єкта.
4. Економіка і навколишнє середовище. Взаємодія людини і природа на сучасному етапі розвитку НТП. «Глобальні проблеми»: економіка і навколишнє середовище. Сучасні технології і їх вплив на людину і природу.

Блок-схема до теми 1.

Базові положення

Яку користь може принести вивчення економічної історії?

По-перше, в усі часи люди стикаються з одними і тими ж проблемами економіки. Наприклад, вони завжди піклуються про задоволення своїх потреб за допомогою розвитку і вдосконалення виробництва матеріальних благ і послуг. При цьому доводиться вирішувати традиційні задачі, пов'язані з організацією господарської діяльності:

- що створювати,
- як це робити,
- для кого виробляти корисні блага.

Тому не випадково представники економічної теорії в усі часи займаються вивченням і узагальненням господарського досвіду своєї епохи – пошуком свого роду «вічних істин», що не втрачають своєї значущості і в наші дні.

По-друге, економічна історія людства в цілому розвивається як би по висхідній спіралі, тобто накопичений досвід неминуче повторюється в кожному наступному історичному періоді, тільки збагачений новими рисами. Тому знання попереднього досвіду рішення економічних проблем може приносити реальну користь і в сучасній господарській практиці.

По-третє, знайомство з історією розвитку економічних процесів і явищ вельми повчально ще в одному відношенні. За останні три сторіччя економіка в багатьох країнах ставала все більш складним організмом. В ній з'єднувалися риси, що суперечать одна одній, такі, наприклад, як конкуренція і монополія, ринкове саморегулювання і державне втручання в економіку. Для дослідження їх взаємодії і взаємозв'язку дуже важливим є вивчення процесу їх історичного зародження і розвитку.

По-четверте, вивчення економічної історії важливо ще і тому, що у такий спосіб розширяється теоретичний і практичний кругозір майбутнього фахівця. Він пізнає, які основні етапи пройшло в своєму розвитку всесвітнє господарство і які саме відмінні риси здійснення виробничих відносин утворюють особливі чинники сьогоденного економічного життя.

Таким чином, економічна історія утворює систему знань про закономірності розвитку економіки і специфіки цього процесу в різні часи і в різних країнах. Тобто, об'єктом економічної історії є вивчення процесів становлення і функціонування основних елементів економічної системи суспільства, і специфіки їх прояву в часовому й територіальному вимірах. А предметом економічної історії є дослідження загальних і локальних закономірностей становлення і розвитку світової економіки з урахуванням специфіки різних країн.

Методологія економічної історії включає:

- історичний метод;
- системний підхід;
- формаційний підхід;
- загальнонаукові логічні методи.

Склад економічної історії як учбової дисципліни включає:

1. Початок епохи цивілізацій.
2. Ранньокласові формації (рабовласницька і феодална).
3. Епоха капіталізму - капіталізм вільної конкуренції; етап домонополістичного капіталізму; етап монополістичного капіталізму; етап державно - монополістичного капіталізму.
4. Епоха соціально-орієнтованої економіки.

Таким чином, ми розглядатимемо хід еволюції (розвитку) сучасної цивілізації, з точки зору розвитку суспільно-економічних формацій. Даний підхід базується на тому, що

- в основі життя суспільства лежить виробництво матеріальних благ і послуг, необхідних для його існування і розвитку;
- історія суспільства як реальний процес життєдіяльності людей є в основі своїй історія розвитку способу виробництва матеріальних благ;
- в життєдіяльності людей різних країн з однотипним способом виробництва є загальні істотні ознаки, що дозволяють відносити їх до однотипного ступеня розвитку суспільно-економічної формації;
- історичний процес є закономірний процес послідовної об'єктивної зміни однієї економічної формації іншою;

- реальний процес історичного розвитку кожної окремої країни складний і різноманітний, оскільки при спільній економічній основі процесів матеріального виробництва на розвиток кожного народу впливають багато специфічних чинників.

Розвиток економіки можна розглядати як процес постійної взаємодії людей при виробництві необхідних їм предметів і продуктів. При цьому поведінка людини в той або інший період розвитку економіки стала основою досліджень економічної теорії і економічної історії. Передумовами аналізу поведінки людини при здійсненні економічних процесів можуть виступати три рівня взаємодії:

- функціонування людини як продавця і як покупця на ринку,
- здійснення людиною підприємницької діяльності,
- відносини між людиною як господарюючим індивідом і державою.

Свідомість людини відображає економічні реальності, формує механізми його поведінки, моделі ухвалення рішень. Людина здійснює господарські дії, метою яких є задоволення потреб самого виробника і членів його сім'ї. З цією метою людина виробляє ті або інші блага, здійснює їх розподіл, обмін і споживання. Людські потреби різноманітні: є потреби матеріальні і духовні, фізіологічні, психологічні й соціальні. Вони постійно ростуть і стають більш різноманітними, тому що людина повсякчас відкриває для себе все нові горизонти розвитку, а це передбачає нові цілі і засоби їх здійснення. Проте засоби, які людина використовує для задоволення своїх потреб, завжди обмежені. Людина живе в світі, якому властива рідкість матеріальних благ і, тому, завжди вимушена жертвувати одними своїми планами за-для досягнення інших. Боротьба проти дефіциту споживчих благ або грошей, засобів виробництва або капіталу, є характерною межею економічної діяльності будь-якої людини. Причому, байдуже, хто ця людина - Робінзон Крузо, що живе на необжитому острові і вимушений саме там, здійснювати свій вибір, або ж це - учасник співтовариства, кожний член якого спеціалізується на одному виді діяльності на благо всіх інших людей. Таким чином, будь-яка економіка базується на тому, що, відчуваючи свої потреби, люди прагнуть поліпшити своє існування, здійснюючи

виробництво та обмін матеріальними благами і послугами. В процесі виробництва виникають економічні блага (товари) – речі, які здатні задовольняти яку-небудь людську потребу і які людина може використовувати для здійснення своєї мети. Причому, суб'єктами господарської діяльності можуть виступати як окремі особи і домашні господарства, так і фірми і державні служби. Всі вони входять до процесу виробництва, і, відповідно, є економічними суб'єктами.

Термінологічний мінімум

Спосіб виробництва – це історично певний спосіб отримання матеріальних благ, необхідних людям для виробничого і особистого споживання. Спосіб виробництва є єдністю продуктивних сил і виробничих відносин.

Продуктивні сили – є сукупність засобів виробництва і людей, що приводять їх в дію. Засоби виробництва включають засоби праці і предмети праці. Засоби праці – це річ або комплекс речей, за допомогою яких людина впливає на предмет праці. Предмети праці – це речовини природи, на які впливає людина в процесі праці. Праця – є доцільна діяльність людини з перетворення речовини природи і пристосування його для своїх потреб. Засоби праці, предмети праці і праця – є прості моменти процесу праці.

Виробничі відносини – це сукупність економічних відносин, які складаються між людьми, незалежно від їх свідомості і волі, в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних умов і благ. Виробництво – економічні відносини, що виникають в процесі праці, через здійснення яких йде створення матеріальних і нематеріальних благ (і послуг). Розподіл – економічні відносини, що виникають в процесі розподілу засобів виробництва, праці і виробленої продукції. Обмін – економічні відносини, що виникають при здійсненні обміну діяльністю і продуктами діяльності. Споживання – безпосереднє здійснення виробничого і особистого споживання матеріальних благ і послуг.

Економічний базис суспільства – це сукупність виробничих відносин. Він є економічною структурою суспільства, реальним

базисом, на якому розвивається юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості.

Додаткова інформація

Економічні закони.

Закон – це об'єктивне необхідне істотне відношення між явищами. Розрізняють «природні і «суспільні» закони». Суспільні закони мають соціальне походження і виражають відносини між соціальними групами.

Розрізняють:

- «закони функціонування» (просторові зв'язки),
- «закони розвитку» (тимчасові зв'язки),
- «закони руху» (просторово-часові зв'язки).

Серед даних груп законів виділяють: кількісні закони («динамічні») і якісні закони («вірогідні»). Кількісні закони охоплюють зв'язки, що мають однозначний характер – «якщо..., то...». Вони властиві відносно ізольованим системам, які складаються з обмеженого числа елементів, що дозволяє абстрагуватися при їх аналізі від впливу випадкових чинників. Якісні закони охоплюють зв'язки, які мають характер вірогідності – «якщо..., то швидше за все...». Вони властиві системам, що складаються з безлічі елементів і є відкритими впливу випадкових чинників. Кількісні закони розкривають причинні взаємозв'язки. Якісні закони розкривають функціональні взаємозв'язки.

Соціальні закони – якісні закони, вони виявляються як закономірності, як закони-тенденції, володіють просторово-часовою еластичністю, але від цього не стають менш жорсткими. Різновидом соціальних законів є економічні закони. Економічний закон – є виникаюча між економічними явищами, залежність, що відбиває природу економічних процесів. Економічна залежність, яка фіксує взаємовідносини між економічними явищами й процесами на рівні «економічного закону», характеризується необхідністю, об'єктивністю, стійкістю і повторюваністю. Економічні закони мають усталені передумови, функціональні характеристики і кількісно-якісні параметри свого існування. Економічний закон об'єктивний в тому значенні, що

він незалежний від індивідуальної або суспільної свідомості, оскільки його зміст обумовлений даною економічною реальністю.

Отже, обставини в яких доводиться діяти людям, зумовлюють мету, задачі і засоби їх економічної діяльності. Економічні закони утворюють єдність економічної історії, спадкоємність її етапів. В той же час, економічні закони історичні, тобто їх зміст, механізми реалізації і форми прояву відображають досягнутий рівень розвитку економіки.

У формаційному аспекті розрізняють три системи економічних законів, відповідно до натурального, товарного, соціально-ринкового типів переважаючих господарських зв'язків.

В організаційному аспекті розрізняють чотири системи економічних законів, що характеризують соціально-економічні і соціально-політичні особливості «традиційної», «командної», «ринкової», і «змішаної» економіки.

Система економічних законів кожного суспільства включає:

1. «основний економічний закон», що виражає соціальну мету функціонування економіки даного суспільства і характеризує засоби її досягнення.
2. закон привласнення результатів виробництва, що характеризує тип власності.
3. специфічні економічні закони, властиві даному рівню розвитку економіки.

Питання для поглибленого вивчення теми

Поняття економічної системи і її основні характеристики.

1. Сутність економічної системи:
  - продуктивні сили суспільства;
  - організаційно - економічні, соціально-економічні і виробничі відносини;
  - взаємодія між продуктивними силами і виробничими відносинами;
  - економічний базис суспільства.
2. Взаємозв'язки в економічній системі:
  - виробництво;
  - розподіл;

- обмін;
  - споживання (їхня роль у функціонуванні економічної системи суспільства).
3. Діалектика розвитку економічної системи:
- виникнення основних елементів економічної системи;
  - розвиток взаємозв'язків між елементами економічної системи;
  - протиріччя в економічній системі;
  - поява нових елементів і трансформація соціально-економічних зв'язків.

Економічний словник

Продуктивні сили. Виробничі відносини. Виробництво. Розподіл. Обмін. Споживання. Спосіб виробництва. Система праці. Предмет праці. Засоби праці. Засоби виробництва. Виробничі відносини. Власність. Економічний базис. Надбудова. Суспільно – економічна формація.

Література для конспектування

1. Макконелл К., Брю С. Экономикс. М., 1992. Гл. 21.
2. Гайгер, Линдвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика: Пер. с англ.- М.: «ИНФРА – М», 1996. Гл. 4.
3. Самуельсон П. Економіка. – Львів, Світ, 1993.
4. Саржан А. История рынка и предпринимательства. – Донецк. 1995.
5. Селигмен Б. Сильные мира сего: бизнес и бизнесмены в американской истории. – М., 1979.

Тема 2. Економічний розвиток Стародавнього світу.

Зміст

1. Основні риси первісного суспільства. Продуктивні сили первісного суспільства і етапи їх розвитку. Способи розподілу продукції і споживання на різних етапах розвитку первісного суспільства. Пристосування різних предметів праці до індивідуальних особливостей

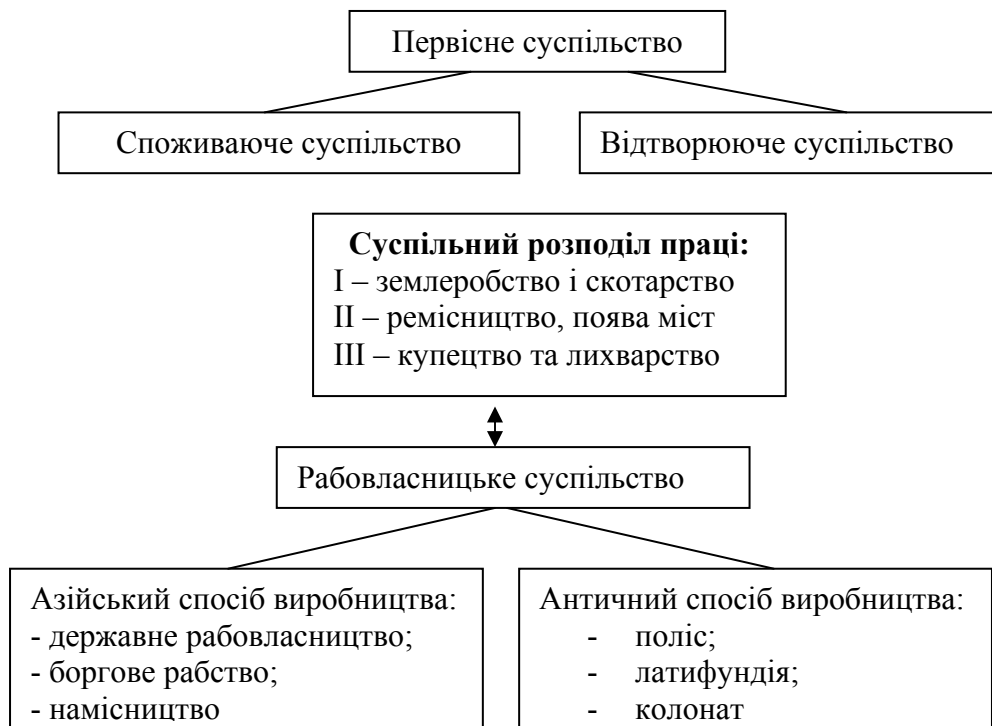
суб'єктів виробництва і привласнення. Особиста власність. Роль природного чинника в переростанні господарства, що привласнює в таке, що виробляє (відтворює).

2. Виникнення і розвиток суспільного розподілу праці і перших форм товарного обміну. Первіснообщинна проста кооперація праці. Передумови появи і початкові форми зв'язків між общинами. Перший і другий суспільні розподіли праці. Перетворення продуктів у товари. Розкладання родової общини. Розвиток техніки і технології суспільного виробництва первісного суспільства. Індивідуалізація первісного виробництва. Додатковий продукт і майнова диференціація. Періодизація розвитку первісного суспільства. Дикість. Варварство. Цивілізація.

3. Рабовласницька система виробництва. Перетворення патріархального рабства в рабовласницьку систему економічних відносин. Продуктивні сили рабовласницького суспільства. Економічна основа і специфіка змісту простої кооперації праці при рабовласницькому ладі. Розвиток торгівлі в ранньокласових суспільствах.

4. Організація господарського життя в країнах Стародавнього Сходу. Населення країн Стародавнього Сходу і його основні групи. Особливості рабовласництва Давньосхідних держав. Ремесло і торгівля: дозвільна політика держави і регламентація. Особливості організації зовнішньої торгівлі і кредитних відносин.

5. Розвиток економічних відносин в Античних країнах. Розподіл праці в аграрному рабовласницькому господарстві. Натуральність рабовласницького господарства. Розвиток ремісничого виробництва і торгівлі. Гроші, їх історія розвитку і функції. Розвиток лихварства, лихварський відсоток. Держава і її функції. Особливості економічного розвитку Римської Імперії. Розвиток товарного виробництва в межах крупної латифундії. Організація господарської діяльності латифундії. Принцип моральної і матеріальної зацікавленості в рабовласницькому господарстві. Система колонату. Межі економічної ефективності рабської праці.

Базові положення

Первіснообщинний соціально - економічний спосіб виробництва – історично перший спосіб колективного виробництва. З точки зору розвитку засобів виробництва в економічній історії розрізняють 3 етапи функціонування первіснообщинного способу виробництва – кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік. З точки зору економічної системи господарювання всі первісні общини (родова і сусідська), можуть бути розглянуті як такі, що використовують ті або інші предмети споживання і можливості їх отримання. Основні риси цього способу виробництва:

- колективна власність окремих общин на землю і засоби виробництва;
- продуктивні сили розвинуті у край слабо, знаряддя праці примітивні;
- праця людей колективна;
- привласнення вироблених продуктів, також, носить переважно колективний характер.

Дані риси передбачають, по-перше, економічну рівність людей і, по-друге, відсутність експлуатації.

Розвиток первісного суспільства з точки зору розвитку економічних відносин підрозділяється на два періоди: «період переважного привласнення готових продуктів природи» (період привласнюючого господарства) і «період ведення скотарства і землеробства, з оволодінням методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності» (період відтворюючого господарства).

Споживаюче (привласнююче) господарство було засновано на використуванні існуючих природних умов при здійсненні 3 основних видів діяльності – збирання плодів та злаків, мисливство, рибальство. Характерні риси привласнюючого господарства:

- колективна власність на засоби виробництва і результати колективної праці,
- природний розподіл праці по статі і віку,
- зрівняльний розподіл засобів існування.

При цьому існує тільки статево-вікова система спеціалізації праці, а обмеження об'ємів їх діяльності ґрунтується на обмеженнях природних умов. Розподіл споживчих засобів здійснювався за потребами виходячи з можливостей даної общини. Метою такої системи господарювання було збільшення чисельності членів общини.

З розвитком привласнюючого господарства відбувається перший суспільний розподіл праці – під впливом розвитку продуктивних сил відбувається спеціалізація общин, що зумовила перехід до формування переважно землеробських і переважно скотарських племен. Це значно збільшило продуктивність праці і вперше зробило можливим регулярний обмін продуктами праці.

Відтворююче господарство зазвичай пов'язують з розвитком і стабільним здійсненням землеробства і скотарства. Виробничий процес придбав форми, що постійно повторюються. Це призвело до необхідності вдосконалення спочатку знарядь праці, які використовуються у виробництві (землеробстві), а потім і до вдосконалення технології виробництва (використуванні різних видів землеробських культур). Характерні риси відтворюючого господарства:

- колективна власність на умови і засоби виробництва і на результати колективної праці;
- колективна праця у вигляді простої кооперації;
- суспільний розподіл праці і поява обміну;
- виробництво додаткового продукту.

З розвитком відтворюючого господарства відбувся другий суспільний розподіл праці – ремесло відділилося від землеробства. Тобто, почала розвиватися така спеціалізація виробників всередині общини, при якій сформувалися постійні стабільні виробничі одиниці, що здійснюють той або інший вид діяльності. В першу чергу розвиток ремісничого виробництва торкнувся виробництва необхідних в селянському господарстві засобів виробництва. Це викликало перехід від простої або випадкової форми вартості до розгорненої форми вартості, тобто виникло виробництво, спеціально призначене для обміну – товарне виробництво. Що стосується виробництва предметів споживання, то вони в період бронзи і заліза мають вже сімейний характер і формують основу розвитку приватної власності. Саме сімейно-індивідуальний характер привласнення веде до того, що при формуванні державності найскладнішим є питання відносин спадкоємства основних засобів виробництва, і в першу чергу, землі, в межах сусідської общини.

В надрах первісно - громадського ладу, на стадії пізньої первісної общини (сусідської, сільської) в епоху металів формуються основи класового суспільства: рабовласницького і феодального. Одні народи від епохи варварства переходять до епохи рабовласництва і від неї до феодальної епохи, інші народи минають епоху рабовласництва і безпосередньо від первісно – общинної формації переходять до епохи феодалізму.

Основні умови формування ранньокласових суспільств:

- Перехід до використання металів дає можливість індивідуалізувати трудовий процес. В умовах двох перших процесів суспільного розподілу праці (відділення скотарства від землеробства і відділення ремесла від землеробства) які здійснюються ще в межах

первісно – громадської формації, перехід від кам'яних знарядь праці до металевих різко й істотно підвищує продуктивність праці. Значно збільшена продуктивна сила праці веде до того, що з'являється додатковий продукт. Це стимулює перехід до приватної власності знарядь праці, худоби, землі і продуктів праці.

- З'являється і зростає майнова нерівність всередині сільської общини. З'являються військовополонені – раби і залежні люди – боржники.

- Розвиваються суперечності між родоплемінною верхівкою і рядовими общинниками. Складається військова демократія (общиною обирається король, герцог, князь та ін. – централізована влада в періоди війни).

Таким чином, родоплемінна організація влади і управління замінюється державно-територіальною організацією.

Рабовласницька суспільно-економічна формація характеризується, по-перше, приватною власністю на всі основні умови виробництва (землю, знаряддя і предмети праці), і, по-друге приватною власністю на безпосереднього виробника – раба.

Переважаючою формою в організації праці в галузях господарства рабовласників була проста кооперація праці успадкована від первісно – громадського суспільства, але межі її були значно більш широкими і ґрунтувалася вона на безпосередньому примушенні до праці великої кількості трудівників (рабів).

Вироблені рабами матеріальні блага належали рабовласнику. Частина їх поверталася рабу у вигляді необхідного продукту і забезпечувала відтворення здатності раба до праці. Інша частина була додатковим продуктом який використовувався рабовласником для задоволення його власних потреб.

Форми розподілу додаткового продукту: земельна рента (її отримували рабовласники), податки (їх отримувала рабовласницька держава), прибуток і відсоток (їх отримували торговці та лихварі).

Виникнення торгового капіталу, поява металевих грошей знаменувала третій суспільний розподіл праці - виділення класу купців,

що характеризує перехід до загальної, а потім і до грошової форми вартості. Клас купців і посередницька торгівля могли виникнути і виникли у той час коли обмін розвинувся до такого ступеня, що:

- з'явився загальний, а потім грошовий еквівалент;
- виявився явний розрив між абстрактною можливістю збуту товарів і реальною загрозою неможливості їх збуту;
- виникла суперечність між розширенням сфери ринкових відносин у вигляді утворення окремих ринків і труднощами доставки туди товарів самими безпосередніми товаровиробниками.

В межах рабовласницької суспільно - економічній формації розрізняють Азійський спосіб виробництва і Античний спосіб виробництва.

Азійський спосіб виробництва характеризується тим, що основною сферою діяльності було поливне землеробство що, передбачало вкладання значної кількості праці при будівництві і забезпеченні функціонування іригаційних споруд. Саме з метою будівництва водогінних і водоносних систем державою здійснюється використання великої кількості людей. Будівництво каналу було неможливо здійснити силами общин, що проживали на землі по якій він проходив, але засобів існування поливне землеробство давало достатньо для розвитку державності і ведення немасштабних військових дій (захоплення рабів).

Для азійського способу виробництва характерним є державне рабство. Система розподілу в рамках общини включає звичайні сфери виробництва предметів споживання і засобів виробництва, а за межами общини вона стала включати систему податків в натуральній формі. Здійснення обміну включає елементи як товарообміну (в межах общини), так і товарно-грошових відносин (розвиток ринків в містах). Таким чином, основні характеристики Азійського способу виробництва:

- територія розповсюдження: Шумер, Ассирія, Вавілонія, Давній Єгипет, Стародавня Індія, Стародавній Китай.
- основна галузь економіки - зрошувальне землеробство в річкових долинах, при тривалих розливах річок та невеликій кількості опадів.

- характер власності - общинна власність на землю, державне управління системами іригації.
- характер економіки - переважно натуральне господарство при слабкому розвитку товарного виробництва і ринкових відносин.
- головна продуктивна сила – селяни-общинники і ремісники. Праця рабів використовувалася на будівництві іригаційних систем, захисних споруд палаців і храмів.

Античне рабство є системою з більш розвинутими товарно-грошовими відносинами. Виробничий процес вже включає спеціалізацію виробників за сферами діяльності. Причому, ремісниче виробництво розвивалося в 2 напрямках: по-перше, йшло формування ремісничих поселень на перетині крупних постійно функціонуючих торгових шляхів (міста), по-друге, ремісниче виробництво здійснювалось в межах рабовласницького маєтку.

При цьому і в період існування Стародавньої Греції, і в період Стародавнього Риму фактично співіснували 2 системи господарювання. По-перше, натуральне господарство усередині рабовласницького маєтку (латифундії) коли вироблені блага повинні були задовольняти потреби всіх мешканців даного маєтку. І, по-друге, товарне господарство, яке розвивалося в містах, де виробництво матеріальних благ здійснювалось з метою їх реалізації. Причому, по мірі розвитку рабовласництва сам рабовласницький маєток все більше перетворюється на виробничу одиницю товарного типу, тобто основна продукція, яка вироблялась, реалізувалась в містах так, що формувалися товарно-грошові відносини. Система класичного рабства як використання простої кооперації праці рабів давала достатньо високу ефективність виробництва в порівнянні з дрібними сімейними господарствами, які переважали в цей період в межах общини. Але із зростанням продуктивності праці і зменшенням числа рабів ефективність виробництва з використанням простої кооперації праці почала падати. Це було пов'язане в першу чергу з тим, що учасники виробництва предметів існування все більше спеціалізувалися на тому або іншому виробництві. Під дією спеціалізації, по-перше, змінювалася як техніка, так і технологія

виробництва і, по-друге з'явилася більша різноманітність ремісничих товарів, що змінило і систему споживання. Саме під впливом цих процесів починається розкладання рабовласницького способу виробництва.

Основні характеристики Античного способу виробництва:

- територія розповсюдження - Стародавня Греція, Стародавній Рим (республіка, імперія).
- основи економіки – землеробство, скотарство, ремесло.
- характер власності – приватна власність рабовласника на засоби виробництва, раба і продукти його праці.
- характер економіки – переважно натуральне господарство при значному розвитку простого товарного виробництва і ринкових відносин (для Стародавньої Греції особливо зовнішніх).
- головна продуктивна сила – раб (хоча зберігається і сільська община) та ремісниче населення в містах. Праця рабів використовується у всіх сферах економіки.

Особливості економіки Стародавньої Греції і Стародавнього Рима:

1. Для Стародавньої Греції характерним є використання праці рабів в майстернях (ергастеріях), в сільському господарстві і в гірничій промисловості. В Стародавньому Римі існувало чітке розділення рабів на міську фамілію – це домашня челядь, і сільську фамілію – це раби в латифундіях.

2. Для Стародавньої Греції характерний розвиток зовнішньої торгівлі між полісами і купецького капіталу. Для Стародавнього Риму характерним є розвиток лихварського капіталу при значному зростанні внутрішньої торгівлі і посиленні товарного характеру виробництва продукції окремими латифундіями (при збереженні натурального характеру господарства усередині латифундії).

Подальший розвиток продуктивних сил призвів до зниження продуктивності рабської праці, що викликало необхідність здійснення змін в господарському устрої Римської імперії. Найяскравішим проявом кризи рабовласництва була система колонату. Система колонату – перехідна форма від рабовласницьких до феодалських виробничих

відносин. Власники латифундій дробили маєтки на дрібні ділянки і віддавали їх для обробки підневільним трудівникам – рабам (псевдо-колонам) і збіднілим селянам – колонам, які були зобов'язані працювати і віддавати землевласникам значну частину отриманої продукції. При цьому рабовласник продовжував бути власником землі брав на себе охорону території і надавав колонам можливість використання ремісничих майстерень в його маєтку. Таким чином, здійснення обміну всередині маєтку починає набувати товарно-грошову форму, що повністю підриває засади рабовласництва. Хоча і після падіння Римської імперії і різкої зміни державного устрою основною виробничою одиницею ще довгий час залишалися землеробські маєтки з прикріпленими до землі селянами.

Термінологічний мінімум

Кооперація – така форма праці, при якій багато осіб планомірно працюють поряд і у взаємодії один з одним в одному і тому ж процесі виробництва або в різних, але пов'язаних між собою процесах виробництва.

Суспільний розподіл праці – це така спеціалізація господарства, яка заснована на певній формі власності, що обумовлює необхідність економічних зв'язків між різними власниками засобів і результатів виробництва.

Власність – відношення між людьми з приводу привласнення матеріальних умов і благ. Власність на засоби виробництва – відносини, що виникають між людьми з приводу привласнення засобів виробництва і вироблених з їх допомогою матеріальних благ.

Необхідний продукт – вироблені блага, необхідні для самого виробника як засоби існування. Додатковий продукт – кількість благ, вироблена понад рівень, який є необхідним для існування безпосереднього виробника.

Натуральне господарство складається з маси однорідних господарських одиниць, що здійснюють всі види господарських робіт – від видобутку сировини до остаточної підготовки матеріального блага до споживання (продукти виробляються для власного споживання).

Товарне виробництво – така організація суспільного господарства, коли продукти виробляються окремими, відособленими виробниками, причому кожний спеціалізується на виробленні одного якого-небудь продукту, отже для задоволення, як індивідуальних, так і суспільних потреб необхідна купівля-продаж продуктів (що стають через це товарами) на ринку.

Товар – продукт праці, призначений для продажу.

Форма вартості товару є об'єктивно необхідним способом виразу і прояву вартості одного товару в іншому, а також засіб вимірювання величини вартості товару. Існують 4 форми вартості:

1. Проста, одинична або випадкова форма вартості – якнайдавніша форма вартості, яка виникла при первісному обміні, що здійснюється по формулі $T - T$. Окремі види продуктів лише випадково перетворювалися на товари. Один товар в певному відношенні відповідав тільки одному іншому товару і обмінювався тільки на нього.

2. Повна або розгорнута форма вартості, коли вартість товару виявляється не в одному випадковому товарі, а постійно в цілому ряді товарів, що є на ринку.

3. Загальна форма вартості, коли всі товари обмінюються на один товар, що грає роль загального еквівалента і який стає товаром - грошима.

4. Грошова форма вартості, коли роль загального еквіваленту виконує золото як грошовий матеріал. За допомогою грошей кожен товар отримує ціну. Обмін здійснюється по формулі $T - G - T$.

Гроші – це товар, що виконує специфічну суспільну функцію загального еквіваленту.

Капітал – це вартість, що зростає або гроші, що приносять гроші. Функціонування капіталу здійснюється за формулою $G - T - G$. Купецький капітал існує в тому разі, коли приріст грошової маси здійснюється за рахунок різниці в цінах купівлі і продажу товару (нееквівалентний обмін). Лихварський капітал функціонує – коли приріст грошової маси здійснюється за рахунок плати за користування грошима (лихварського відсотка).

Додаткова інформація

Поліс – місто-держава в Стародавній Греції.

Поселення-поліс в первинний період було схоже на місто компактністю забудови і наявністю захисних споруд, але їх населенням були як ремісники так і селяни. Вже в цей період чітко простежується розвиток торгівлі поява лихварів. При цьому йде значна концентрація земель в руках родової знаті. Розвиток рабовласництва включає і боргове рабство.

В період великої грецької колонізації сформувалось 2 типи полісів:

1. Аграрний: абсолютне переважання сільськогосподарського виробництва, слабкий розвиток торгівлі і ремесел, товарно-грошових відносин (Спарта і ін.).
2. Торгово-ремісничий: значний розвиток ремесел, торгівлі, товарно-грошових відносин, використання праці рабів у виробництві (Афіни, Сіракузи і ін.).

Для всіх полісів характерні:

- єдність принципів державної і приватної власності;
- принцип верховенства права поліса на землю;
- принцип права на землю тільки для громадян поліса;
- принцип автаркії, як основи свободи;
- принцип переваги землеробської праці над іншими.

Основні «закони» поліса Афін:

- право приватної власності,
- рівність прав всіх громадян поліса,
- громадянин Афін не може бути рабом,
- встановлення земельного максимуму,
- ліквідація родового ладу.

Характерні риси класичного полісу:

1. повне панування поліса над територією;
2. рабство класичного античного типу в торгово-ремісничих полісах;
3. збереження залежності селян в сільськогосподарських полісах, тобто, закріплення за кожним земельним наділом декількох сімей ілотів, повністю безправних (обов'язок – натуральний оброк).

Питання для поглибленого вивчення теми

Концептуальні підходи до періодизації економічних систем.

1. Цивілізаційний підхід до періодизації економічних систем:
  - по ознаці історичної епохи (дикість, варварство, цивілізація);
  - по умовно-часовій ознаці (найдавніша, древня, нова та ін.);
  - по ознаці регіону (Азія, Африка, Європа, Америка);
  - по ознаці країни (США, Росія ...)
2. Формаційний підхід до періодизації економічних систем:
  - по ознаці технологічного способу виробництва (доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний);
  - по ознаці загальноекономічних відносин (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна...);
  - по формах організації господарства (натуральне господарство, товарне господарство);
3. Генезис економічних систем із погляду розвитку держави:
  - по формах державного правління:
    - а) аристократична республіка,
    - б) деспотія,
    - в) демократична республіка,
    - г) монархія;
  - по формах державного устрою:
    - а) централізоване,
    - б) федеративне.

Теми доповідей

1. Історична концепція Фур'є Ш.
2. Проблеми історичної періодизації в працях Маркса К.

Економічний словник

Економічні інтереси. Держава в простому товарному виробництві. господарський механізм. Цивілізація. Критерії ефективності державного регулювання. Моделі державного регулювання.

Література для конспектування

1. Барр Р. Политическая экономия. М. 1995. Т.1.
2. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. М. 1979.

3. Перру Ф. Прикладная экономика. М. 1951.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М. 1982.
5. Шик О. Экономика. Интересы. Политика. М. 1970.

Пошукові питання

1. Порівняйте основні риси азіатського й античного соціально-економічних способів виробництва за наступними критеріями:
  - а) географічний ареал;
  - б) основні галузі економіки;
  - в) характер власності;
  - г) характер економіки;
  - д) головна продуктивна сила;

Тема 3. Економічний лад Середньовіччя.

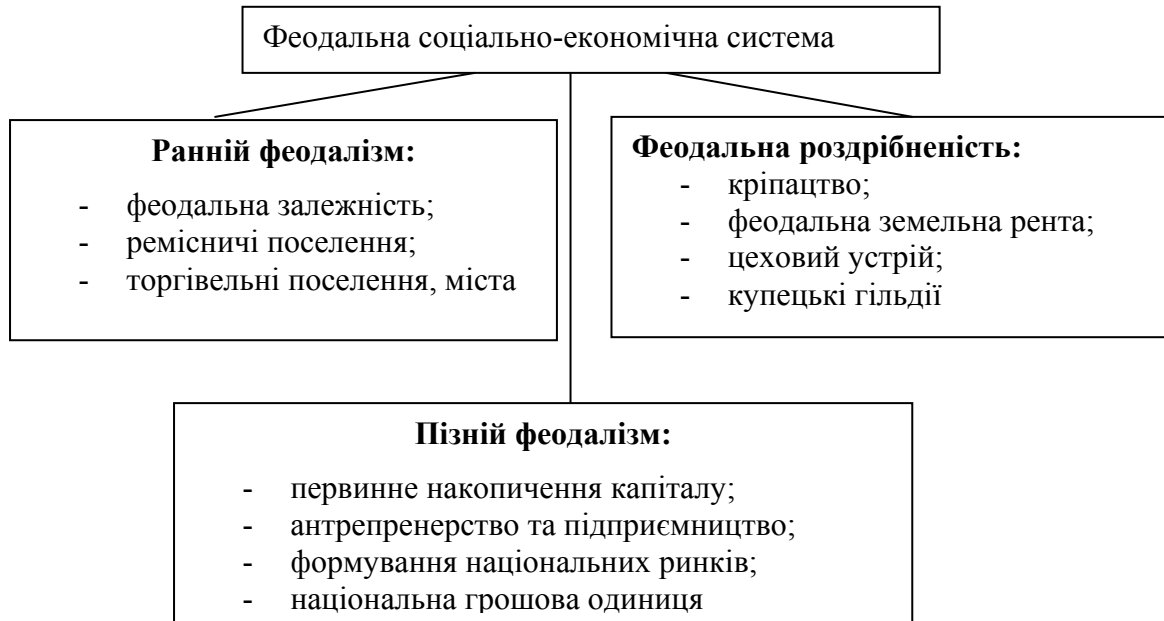
Зміст

1. Феодальна система економічних відносин. Особливості виникнення феодалізму в умовах розкладання розвинутого античного рабства і безпосередньо на основі розкладання родової общини. Сутність господарської системи феодалізму.
2. Економіка держав раннього феодалізму. Соціальні, рентні, майнові відносини. Ремесло і торгівля, товарно-грошові відносини. Міждержавні відносини. Особливості міського господарства держав Раннього Середньовіччя.
3. Особливості економічного розвитку періоду феодальної роздрібнення. Організація феодального виробництва в сільському господарстві. Посилення рентних відносин. Соціально-економічна залежність селян (особливості в різних країнах). Економічний устрій феодальної вотчини. Особливості економіки феодального міста. Цеховий лад. Купецькі гільдії. Магдебурзьке право. Розвиток товарного виробництва в містах. Торговий і лихварський капітал. Антрепренерство.
4. Економічні відносини пізнього феодалізму. Суперечності феодального виробництва. Криза цехового ладу. Особливості

феодалських відносин Росії. Суть і форми первинного накопичення капіталу. Загальні риси і особливості процесів розкладання феодалізму в країнах Західної Європи і Росії.

Блок-схема до теми 3.

Базові положення

Феодалізм – це тип суспільства, яке базується на феодальному способі виробництва. Основою цього способу виробництва є:

- низький рутинний характер виробництва;
- власність феодала на землю і інші цінні ресурси;
- економічна залежність селян від феодала.

Основні риси феодалізму:

- панування натурального господарства всередині феодального маєтку;
- поєднання крупного землеволодіння феодалів з дрібним селянським землекористуванням;
- особиста залежність селянина від феодала, яка виявляється через позаекономічні методи примушення до праці і розподілу виробленого продукту.

Специфічні соціально-політичні риси феодального ладу:

- становий характер суспільства (перший стан – дворяни; другий – духовенство; третій – ремісники, купці);
- ієрархічна структура пануючого класу (система васалітету, беніфіціальне і ленне право, «сходи сеньйорій»);
- широкий розвиток корпоративних організацій (рицарські ордени, купецькі гільдії, цехи);
- панування релігійного світогляду (католицизм, єресь, протестантизм).

Феодалне суспільство в своєму розвитку пройшло ряд етапів:

- Ранньофеодальні держави, в яких разом з крупною приватною земельною власністю збереглася власність на землю сусідської общини. Соціально-економічний устрій ґрунтувався на відносинах усередині сусідської общини з виділенням знаті як окремого класу суспільства, з підкоренням їх по вертикалі центральному вождю (королю, князю).

- Період феодалного роздрібнення. Розвиток продуктивних сил призвів до виникнення економічної можливості утримання військових формувань не тільки одним центральним феодалом (королем, князем), але і більш дрібними феодалами. Феодалні маєтки включали орні землі, ліси, луки і невеликі містечка. Власності сусідської общини на землю вже немає. Декілька таких феодалних маєтків формували невелику самостійну державу в межах якої розвивалася грошова система, правова система, система обмежень в торгівлі та ін.

Пізній феодалізм. Охоплює період створення з феодалних графств і князівств національних державних утворень на основі єдності мови, релігії і території. Посилення центральної державної влади викликало процеси концентрації значних грошових коштів на утримання армії і державного апарату. Це призвело до формування єдиної податкової системи і єдиної державної системи грошового обігу, що за наявності чіткої організації кордонів держави, посилило можливості державного регулювання зовнішньої торгівлі. А це, в свою чергу, стимулювало державне і приватне інвестування експедицій з пошуку нових земель і золотих родовищ. Цей період характеризується появою елементів

розпаду феодального ладу які, в історії економіки отримали назву первинного накопичення капіталу.

Феодальне суспільство можна розглядати з точки зору формування продуктивних сил і виробничих відносин. З точки зору розвитку продуктивних сил феодальна економіка в період раннього феодалізму і феодального роздрібнення має більш низький рівень в порівнянні з пізнім рабовласництвом. Переважання общинної і сімейно-общинної системи господарювання на землі припускало використання всього декількох працівників і не давало можливості розвитку спеціалізації праці всередині господарства. При цьому в ранньофеодальних державах існує система міжосібної залежності, яка обмежує можливості заняття тією чи іншою людиною тим або іншим видом праці. Так, наприклад для Київської Русі характерна наявність наступних рівнів залежності:

- смерди – це вільні селяни, які знаходяться під захистом феодала і сплачують за це певний податок;
- рядовичі – це селяни, що узяли земельний наділ («ряду») у феодала;
- закупи – це селяни, що узяли для сплати податку (оброку) у феодала гроші («купу») у борг і які відпрацьовують цей борг на землі феодала;
- холопи – це раби, що живуть і працюють у маєтку феодала.

Саме власність феодалів на землю визначала і положення людей в процесі виробництва, і класову структуру феодального суспільства і форми розподілу вироблених продуктів. В “середні віки” не звільнення людей від землі, а навпаки, прикріплення їх до землі було джерелом феодальної експлуатації. Саме таке «прикріплення» до землі (“кріпацька” залежність) було основою «позаекономічного примушення» селян до праці. Сільська община збереглася і в епоху феодалізму, але власником землі вона вже не була. Сільська община в епоху феодалізму була об'єднанням залежних від феодалів селян, які працювали на надільній землі, що належить феодалу. Община відповідала перед феодалом за відбування повинностей всіма селянськими дворами і представляла систему «кругової поруки».

В період феодального роздрібнення склалася така система землеволодіння, при якій вся земля (не тільки поля, але і луки, ліси,

озера, річки) належала тому або іншому феодалу («немає землі без феодала»). При цьому оброблювані землі феодала ділилися на 2 частини - одна частина у вигляді невеликих наділів передавалася в користування селянським сім'ям, а інша частина землі залишалася нерозподіленою і оброблялася селянами у формі панщини (відробіткової ренти). Окрім відробіткової ренти (панщина), існувала натуральна і грошова рента (продуктовий і грошовий оброк). Тобто, весь робочий час залежного селянина розподілявся на:

- необхідний робочий час, протягом якого селянин створював в своєму господарстві необхідний продукт, що був засобом його власного існування і існування його сім'ї;
- додатковий робочий час, протягом якого створювався додатковий продукт, що привласнювався феодалом у формі земельної ренти.

Феодальна земельна рента виражала, таким чином, відносини експлуатації закріпаченого селянина феодалом, що полягає в привласненні додаткової праці і додаткового продукту селянина. Перехід від однієї форми ренти до іншої, який був віддзеркаленням зростання продуктивних сил, проходив у зіткненні і боротьбі інтересів селян і феодалів (селянські повстання), поглиблюючи антагоністичний характер виробничих відносин феодального суспільства.

Розвиток продуктивних сил призвів до розколу феодального суспільства на землеробське село і ремісничо-торгівельне місто. Утворення міст, подальший розвиток ремесла і торгівлі сприяли розширенню товарного виробництва. Провідна роль в розвитку продуктивних сил стала переходити до міст. Ремісниче виробництво як в період ранньофеодальних держав, так і в період феодального роздрібнення акумулювалося навкруги дуже великих маєтків, або на перетині торговельних шляхів (так і формувалися міста). Саме тому в 12-13 століттях почали відроджуватися старі Римські міста в Західній Європі. Період пізнього феодалізму характеризується формуванням економічних взаємозв'язків між різними територіями, так що були створені умови для розвитку єдиного ринку тієї або іншої країни. Особливо це стосується Південно-Італійських міст – держав, які

достатньо довго зберігали свою незалежність, створюючи умови для обміну тієї продукції, яка там вироблялась. Ці міста мали достатню господарську самостійність на відміну від звичайних міст, що знаходились на території, яка належала до власності того або іншого феодала. Основна проблема міст даного періоду полягала в неврегульованості відносин з феодалом (постійно змінювалися кількість та обсяги податків і зборів). Навіть створена в багатьох містах система самоврядування не завжди могла перешкоджати пригнобленню ремісників і появі все нових обов'язкових виплат на користь феодала. Міська система самоврядування зазвичай формувалася за цеховою ознакою через вибори окремих майстрів в спеціальні ради цехів і далі в міську раду (муніципалітет). Права міста зазвичай розповсюджувалися на організацію ринкової торгівлі, міське управління і свободу від феодалної повинності.

Основними класами феодалного міста були буржуа (керівники різних рівнів), бюргери (купці, лихварі) і ремісники. Організація торгівлі і кредиту включала: міські ринки (правила торгівлі, нагляд за якістю товарів, і їх ціною), ярмарки, лихварство («закони» гільдії купців і лихварів). Самою відомою є система міського самоврядування, що отримала назву Магдебурзького права. Ця система склалася у ряді крупних міст Західної Європи, які були виведені з-під управління місцевого феодала і передані безпосередньо під управління центральної державної влади. Саме королю (верховному володарю) вони сплачували податки і податі і, відповідно від нього чекали захисту своїх інтересів як за допомогою утримання військових формувань, так і отримання привілеїв в ремеслі і торгівлі.

Цех представляв собою закриту структуру, яка об'єднувала ремісників, що спеціалізувалися на виробництві певного товару. На відміну від ергастерії, реміснича майстерня мала чітко фіксовану кількість працівників: майстра, декількох підмайстрів, декількох учнів. Реміснича майстерня передавалася у спадок. Майстром міг стати тільки власник майстерний або старший підмайстер. Для того, щоб та або інша людина отримала статус майстра даного цеху, вона повинна була, по-

перше, мати засоби виробництва; по-друге, здати відповідний іспит за фахом і, по-третє, мати рекомендації про належність до даного соціального класу включаючи морально-психологічну і соціальну характеристику.

Основні обмеження, встановлені цехом для кожного ремісника, включають:

- кількість і якість засобів виробництва, що використовуються;
- кількість, якість і територію закупівлі сировини;
- кількість і якість продукції, що виробляється;
- ціну на вироблену продукцію, яка не може бути нижчою за фіксований цехом рівень.

При цьому в кожному місті встановлювалися власні кількісні параметри засобів, стягуваних на користь міста, хоча звичайно вони включали:

- земельний податок;
- податок на виробництво.

Обмеження цехового ладу міського господарства призвели до виникнення торгових місць за межами міста, де протягом невеликого періоду здійснювалися оптові операції купівлі-продажу сільськогосподарської і ремісничої продукції. Ці місця отримали назву ярмарків. Вони зазвичай функціонували на території крупних сільськогосподарських поселень в період закінчення сільськогосподарського року. Там не діяли цехові цінові обмеження і відповідні ціни були набагато нижчими ніж у містах.

Розвиток товарно-грошових відносин в період пізнього феодалізму призвів до формування єдиної валютної системи у всіх крупних державах Східної і Західної Європи. Грошові системи в основному були біметалічні, тобто включали в обіг 2 метали одночасно – золото і срібло, і чітко фіксували шкалу грошової одиниці. Не швидкий розвиток ремісничого виробництва і стабільність економічних взаємозв'язків між купецькими гільдіями створювали умови достатньо стабільного функціонування грошової одиниці в періоди між селянськими повстаннями і війнами. Будь-які порушення цієї стабільності

призводили до бажання правителів змінити вміст дорогоцінного метала в даній грошовій одиниці, що негативно позначалося на розвитку економіки країни.

Збільшення об'єму товарно-грошових операцій, яке з часом втягнуло в ринкові відносини не тільки міське, але і сільське населення, призвело до виникнення умов для розвитку капіталістичних виробничих відносин. Якщо раніше розміри панщини і оброку обмежувалися обсягом потреб феодала і його челяді, то тепер таких меж не було. Раніше розмір земельної ренти визначався самим характером продукту, оскільки багато продуктів не можна було довго зберігати у великих кількостях – вони псувалися. З розвитком товарного виробництва ця перешкода була знята, оскільки додатковий продукт будь-якого розміру можна було перетворити на грошову форму. Феодали перевели натуральну форму ренти в грошову ренту. У селян, тому, з'явилася постійна потреба в грошах, чим користувалися скупники і лихварі. З часом це призвело до значної майнової диференціації селянських господарств, яка сприяла формуванню умов для процесу первинного накопичення капіталу.

Процес первинного накопичення капіталу є процес:

- зосередження в одних руках достатньо крупних коштів (капіталу) для початку підприємницької діяльності;
- появи на економічній арені юридично вільних працівників, що не мають, засобів для існування, тобто здатних стати найманими працівниками.

Цей процес розкладання феодального ладу проходив в селі як посилення феодального гніту і скорочення наділів селян (наприклад, процес «обгороджування» в Англії, коли для вирощування овець використовувалися не тільки землі феодала але і селянські наділи).

В містах цей процес характеризується двома процесами, які визначали напрями розкладання цехового ладу:

- коли деякі ремісники за рахунок підвищення продуктивності праці збільшували виробництво продукції і зменшували ціну на товари,

розорюючи тим самим своїх конкурентів і перетворюючи їх на найманих працівників;

- виявилася реальна залежність ремісників від купців, що поставляли їм засоби виробництва і сировину, і купували готову продукцію (тобто, купець починає диктувати свої умови, перетворюючи ремісника фактично в працівника по найму).

Таким чином, зв'язку із зростанням розподілу суспільної праці і розвитком дрібного товарного виробництва феодальні виробничі відносини і в сільському господарстві, і в місті поступаються місцем крупному товарному виробництву характерному для першого етапу розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації.

Термінологічний мінімум

Феодальна рента – частина виробленого продукту (або його еквівалента), яка передана безпосереднім виробником (залежним селянином) власнику землі. Податок – фіксовані відрахування, здійснювані економічними суб'єктами на користь держави. Митний збір – додаткові відрахування здійснювані торговим підприємцем (купцем) за товар при перетині кордонів держави.

Просте товарне виробництво – продукти виробляються як товари з метою обміну на товари необхідні виробнику для власного споживання. Товаровиробники пов'язані між собою ринком, товарним обігом по формулі Т – Г – Т. Ринок - система взаємодії економічних суб'єктів (продавців і покупців), що здійснюють купівлю-продаж товарів в товарно-грошовій формі.

Функції грошей – своєрідні, властиві грошам визначеності форм, які вони приймають в процесі обігу, і в яких виражаються відносини виробників і споживачів з приводу обміну товарів. Вирізняють 5 функцій грошей:

1. Міра вартості. Гроші виступають мірою суспільної праці, втіленої в товарах, і засобом його виразу, перетворюючи вартість товару в ціну. Функцію міри вартості гроші виконують через масштаб цін.

Масштаб цін – це певна вагова одиниця грошового матеріалу, прийнятого за грошову одиницю, з рівним розподілом її на дану кількість менших одиниць (що служить одиницею вимірювання золота).

2. Засіб обігу. Гроші діють у сфері обігу, обслуговуючи процес реалізації товарів. Виконувати цю функцію можуть реальні, наявні гроші.

3. Засіб платежу. Коли рух грошей не супроводжується зустрічними потоками товарів або наданням послуг.

4. Засіб накопичення і утворення скарбів. Цю функцію виконують повноцінні золоті і срібні гроші, злитки золота і срібло, золоті і срібні вироби.

5. Світові гроші – золоті злитки, що функціонують на міжнародних ринках як загальний засіб платежу і загальний купівельний засіб.

Ціна – грошовий вираз вартості товару.

Монопольна ціна – це ціна, встановлювана єдиним продавцем - монополістом.

Додаткова інформація

Становлення і розвиток феодалізму в різних країнах.

Франція – класична країна феодалізму. Перехід до феодалізму на основі поєднання протофеодальних елементів Римської імперії (Галія – провінція Рима) і протофеодальних елементів родового ладу. Вже в кінці 5 століття – рання феодальна держава, в кінці 6 століття – алод – приватна власність на землю в общині. В 8 столітті аграрний переворот – вотчинне господарство (сеньйорія) замість «марки». Закріпачення селян. Феодальна ієрархія. Розширення привілеїв феодалів. Зріле феодальне суспільство з 9 по 18 століття. З 1302 року – монархія. 8 – 14 століття – комутація – рента стає грошовою. Селяни особисто вільні, але залежні від феодалів (майнова залежність і баналітети). З 15 століття – єдина централізована держава. 16 століття – криза феодального сільського господарства. Утвердження капіталізму в промисловості. Франція – колоніальна держава. Гостра криза абсолютизму. Велика французька революція 1789 – 94 років.

Великобританія. Перехід до феодалізму на основі протофеодальних елементів в родовій общині. Римський вплив був незначним (тільки гарнізони римських військ). Англосакська «Правда» 7 століття відзначає елементи майнової нерівності в сільській общині – ерли (знать), керли (вільні общинники), лети (напіввільні), раби. Племянні князівства. Тільки в 9 столітті – Англійське королівство. В 1066 році – нормани завойовують Великобританію. Перенесення розвинутих форм феодалізму з Франції. 1086 рік – Книга страшного суду. Тільки в 12 столітті остаточно зміцнюється вотчина – манор. «Велика хартія вільностей» (1215 р.). Парламент (1235 р.). 13 століття – комутація ренти. Манори середніх і дрібних феодалів поставляють вовну для Фландрії. Початок “обгороджувань” (1235 р.). Розсіяна мануфактура поза містами. 15 століття - феодальна знать знищує сама себе у війні Яскраво-червоної і Білої Троянд (1445 – 85 роки). Обуржуазнювання рицарства «нові дворяни - джентри 15-16 століття». Вовняна промисловість 16-17 століть – вивіз сукна замість сирої вовни. Розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві. Епоха первинного накопичення. Акти “обгороджування”. Реформація – секуляризація церковних і монастирських земель. Торгові компанії – Московська (1544 рік), Ост-індська (1600 рік). Перетворення в колоніальну державу. Грабіж колоній. Піратство. Работоргівля. Англійська революція 1640 – 60 років. “Навігаційний” акт. «Славна революція» 1688 рік.

Німеччина. Перехід до феодального способу виробництва в основному на базі протофеодальних елементів в сільській общині. 4 – 9 століття – у складі Франкської держави. 911 рік – самостійне королівство – Німеччина. Наполегливий опір общини («мазкі») феодалізації. Три особливості - повільний процес феодалізації; нерівномірність процесу – швидше на півдні і південному заході; збереження централізованої королівської влади до 14 століття («іmunітет» вотчинники ділять з графами – намісниками короля). Агресивність феодалів-завойовників – Італія на півдні, слов'янські землі на сході, прибалтійські племена. «Дранг нах остен» (10 –14 століття).

Феодалні князівства на завойованій території (12-13 століття). Оформлення феодалної ієрархії. Бурхливе зростання міст (13 століття). 13 століття – посилення феодалного роздроблення. Князівські території. Імунітет князям (світським і церковним). 13-14 століття – замість єдиного економічного простору – 3 відособлені частини. Північний захід (дрібномаєтне дворянство, селяни – орендарі). Схід (завойовані землі, дрібномаєтне дворянство, панщина, кріпацтво). Південь і південний захід (крупне вотчинне господарство, грошовий оброк, торгівля з Середземномор'ям). «Золота булла» (1356 рік) – юридичне оформлення прав самостійності князівств. Імператор обирається колегією князів-курфюрстів. Міста об'єднуються – Ганза (Північ і Схід), Швабський - Рейнський союз. Міста-республіки (Нюрнберг, Аугсбург). Централізовані держави в рамках князівських територій, а не всієї країни (на відміну від Англії і Франції). В 16 столітті Германія – 30 мільйонів населення в 297 самостійних державах. 16 століття – Реформація. Селянська війна – перша буржуазна революція. Її розгром (1517 –1527 роки). Феодална реакція. Переміщення торгових шляхів в океан – занепад торгівлі міст. 30-річна війна 1618 – 1648 років. В 18 столітті 70% населення – в сільському господарстві. 30 – 80 роки 19 століття – промисловий переворот, загальнонаціональний внутрішній ринок, об'єднання Німеччини «зверху». 60 – 80 роки – війни Пруссії з Данією, Австрією, Францією.

Росія. Перехід від родового ладу до феодалного на основі протофеодальних елементів сільської общини: майнове розшарування, родова і племінна знать. 7- початок 9 століть - «свої князівства» у полян, кривичів та інших племен. Землеробство, ремесло. Виникнення міст – Київ, Новгород, Смоленськ і ін. Об'єднання в державу – Київська Русь. Процес феодалізації. Вотчинне господарство. Початок закріпачення смердів («рядовичі», «закупи», «холопи»). Панщина. Натуральний оброк. «Полюддя». «Великий торговий шлях в греки». Розвиток торгівлі і ремесла. Формування феодалної ієрархії – князь, старша дружина (бояри), молодша дружина. Розквіт староруської держави з кінця 10 століття. Хрещення Русі (988 рік). 12 століття – розпад на феодалні

князівства. Татаро-монгольське “іго” (13-14 століття). 15 століття – початок відродження. «Обоярення селянських земель». Відновлення старих і поява нових міст. 15-16 століття – утворення феодальної централізованої держави. Соціально-політичні риси східної деспотії. 16-17 століття – юридичне оформлення кріпацтва (кріпосний селянин – «хрещена власність»). 1467 рік – судєбник Івана Ш, 1550 рік – Указ про заповідні літа, 1648 рік – Соборне укладення. Широке розповсюдження помісної форми господарства. 17 століття – становлення всеросійського ринку. Поява палацової і поміщицької мануфактури. “Новоторговий статут” 1667 року. Епоха реформ Петра 1 – становлення абсолютизму.

Японія. Етап раннього феодалізму відноситься до 5 - 9 століть. Східна деспотія. Система державних наділів. Селяни особисто вільні (власність, майно, знаряддя праці), але прикріплені до землі. Рента – податок: зерно, ремісничі вироби, трудова повинність. Для знаті і урядовців – службові наділи і рангові подарунки. “Годування”. В 10 столітті наділи знаті перетворюють на вотчину. Адміністративний і судовий імунітет. Дворянство служиве – “самураї”. Надільне селянство практично зникає. Орендарі. 1335 рік – сегунат (перемога самураїв - сегунів над крупними феодалами). Імператор – тільки глава культу. Масовий переділ земель. Розвиток міст. Цехи ремісників. 16-17 століття – абсолютна влада сегунів. 1639 рік – «закриття Японії». 17-18 століття – зубожіння, селянські повстання. «Нові поміщики» - багаті селяни. Об'єднання купців і лихварів. Експансія США і європейських держав. 19 століття – революція Мейдзи.

Китай. До 7 століття нової ери – перехід від азійського способу виробництва до феодалізму. Міцність сільської общини – замкнутість, самозабезпечення, ремесло всередині общини. Формування феодальної структури: знати («добрі люди»), селяни, раби. Державні наділи феодалам – службові (умовні володіння), дарчі (довічні), в приватну власність «сильним могутнім фаміліям». Селяни – вільні з довічним користуванням наділами, але з прикріпленням до землі. Розвинений бюрократичний апарат. Селянські повстання. В 7 столітті пануючою формою господарювання стає маєток. Зріла феодальна система

зберігається з 8 по 17 століття. Вотчинна власність на землю. Дві категорії селянських господарств: державні (особисто вільні, рента – податок); «гостьові» - що розорилися (без землі і знарядь праці). Закріпачення на землях феодалів. Селянські повстання і війни. Зростання міст. Цехи ремісників. Гільдії купців. Лихварство. 10 століття – паперові гроші, векселі. 1368 рік відновлення єдиної китайської держави. 1644– 1911 роки – Маньчжурське “іго”. Феодална реакція. Посилення податкового гніту. Вторинна панщина. Розвиток кабального орендарства. 1839-42 роки – “Опіумна” війна. 1857-64 роки – Тайнінська держава. Кінець 18 століття – початок промислового перевороту.

Питання для поглибленого вивчення теми
Економіка традиційних суспільств.

1. Первісне суспільство:

- продуктивні сили і виробництво необхідних благ;
- характер праці і привласнення;
- форма власності і розподіл необхідного і додаткового продукту;
- пережитки первісної системи в сучасних країнах , що розвиваються;

2. Рабовласницьке суспільство:

- природні, матеріальні і соціальні умови виникнення рабовласницької системи виробництва;
- продуктивні сили і кооперація праці (єргастерії, латифундії, організація ремесла і торгівлі);
- торгово - грошові відношення і розвиток основних інститутів ринку (гроші, ціна, кредит, фінанси);
- елементи рабовласництва в країнах , що розвиваються.

3. Феодалне суспільство:

- особливості виникнення феодалізму (шлях вперед або...);
- умови виробництва необхідного і додаткового продукту;
- структура економічного життя й організація системи керування державою;

- роль феодальних відносин в економічній структурі країн, що розвиваються.

Теми доповідей

1. Аристотель про економіку та хрематистику.
2. Економічні ідеї “Повісті временних літ”.

Економічний словник

Проста кооперація. Перший великий суспільний поділ праці. Основний економічний закон. Основне економічне протиріччя. Необхідний продукт. Додатковий продукт. Форми власності на засоби виробництва. Другий великий суспільний поділ праці. Третій великий суспільний поділ праці. Торговий капітал. Лихварський капітал. Колонат. Позаекономічний примус. Феодальна земельна рента. Форми феодальної земельної ренти. Основний економічний закон феодалізму. Основне економічне протиріччя феодалізму. Первісне нагромадження капіталу.

Література для конспектування

1. Платон. Государство. // Соч. : М., 1971, т. 3, ч.1.
2. Аристотель. Политика. Сп. б. 1911, X11. (Хрестоматия по экономической теории).
3. Томас Мор. Утопия. М. 1953.
4. Т. Кампанелла. Город Солнца. М. 1954.
5. Посошков И.Т. Книга о скудности и богатстве. М. 1951.

Пошукові питання

1. Охарактеризуйте основні ознаки рабовласницької суспільно-економічної формації за наступними рисами:
  - а) характер економіки;
  - б) техніка виробництва;
  - в) характер власності;
  - г) характер ринку.
2. Покажіть особливості розвитку феодального суспільства Західної Європи і Росії за наступними критеріями:

- а) хронологічні границі основних стадій розвитку;
  - б) залежність селян;
  - в) ієрархічна структура пануючого класу;
  - г) землеволодіння і землекористування.
3. Охарактеризуйте економічне життя середнього міста за наступними критеріями:
- а) права міста;
  - б) особливості управління;
  - в) структура виробництва;
  - г) організація торгівлі.
4. Визначте поняття, внутрішньо властиві рабовласництву:
- а) раби, б) капіталісти, в) селяни, г) монархи, д) суспільний поділ праці,
  - е) поліс, ж) колон, з) ергастерії, і) купецький капітал, к) протекціонізм,
  - л) муніципії, м) первісне нагромадження капіталу, н) лихварство.

Тема 4. Формування капіталістичної системи господарювання.

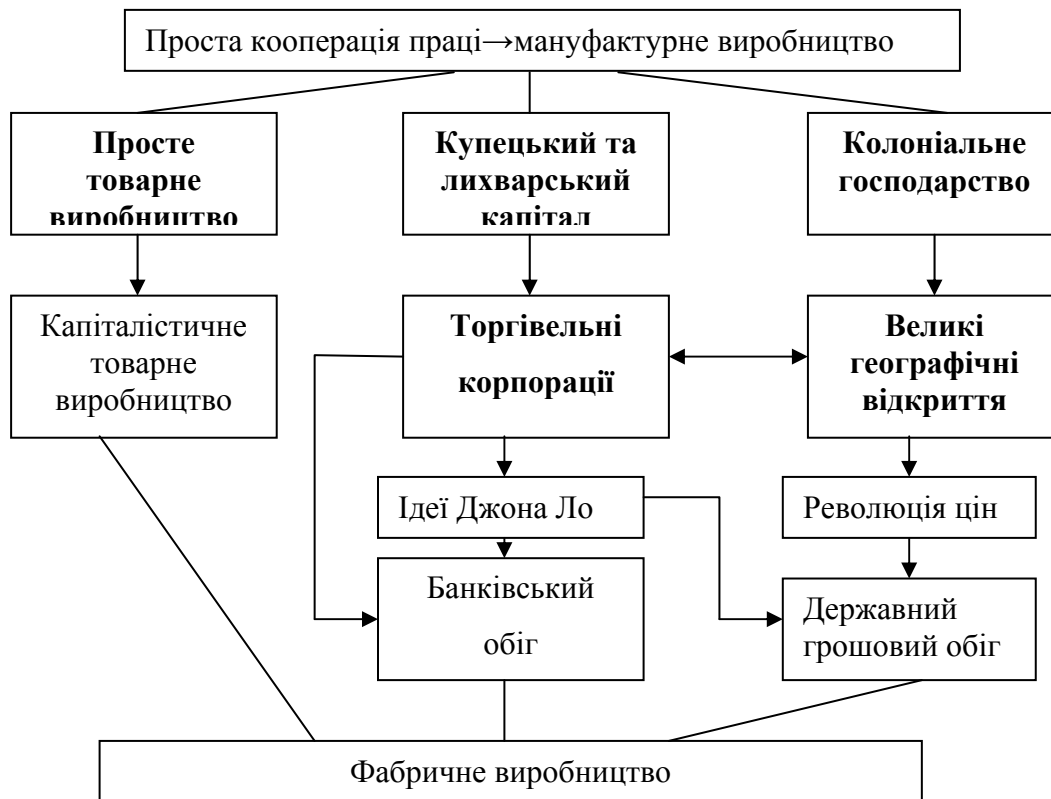
Зміст

1. Розвиток мануфактурного виробництва. Сутність і основні риси мануфактури. Поопераційний і подетальний розподіл праці на мануфактурі. Розвиток ринкових структур. Формування елементів товарності сільськогосподарського виробництва. Взаємозв'язок економічних процесів в промисловості і сільському господарстві – формування внутрішнього ринку. Розвиток зовнішньої торгівлі і меркантилістська політика держав.
2. Економіка країн Західної Європи в умовах становлення капіталізму в промисловості. Особливості промислової політики Західноєвропейських держав. Великі Географічні відкриття. «Революція цін» в Європі. Утворення світового ринку. Соціально-економічні наслідки промислового перевороту.

3. Формування кредитно-фінансової системи держави. Подальший розвиток позичкового капіталу. Розширення обсягу послуг, що надаються банками. Вексельний обіг.

4. Удосконалення податкової системи. Впорядкування грошового обігу. Перші біржі, їх вплив на розвиток товарного і фондового ринків.

Блок-схема до теми 4.

Базові положення

Епоха капіталізму характеризується наступними рисами:

- Капіталістична приватна власність на засоби виробництва.
- Капіталістичне товарне виробництво. Товаром стає робоча сила. Зруйновано натуральне господарство.
- Машинний технологічний спосіб виробництва.
- Формування всесвітнього господарства.

Передісторією капіталістичного способу виробництва є процес первинного накопичення капіталу. Цей процес полягає в створенні

економічних і соціальних умов функціонування капіталістичних відносин, в першу чергу формування особливих відносин власності, які переносять основу формування виробничого процесу з сільського господарства на виробництво в промисловості. Тобто основу всіх соціально-економічних відносин складає вже не власність на землю, а власність на засоби виробництва. Формування такого типу власності веде до здійснення подвійного процесу:

1. Формування крупних промислових і грошових капіталів необхідних для початку виробництва. Цей процес, як загальний процес акумуляції грошових коштів, проходив по наступних напрямках:

- а) зрощування купецького капіталу з лихварським, формування великих торгових компаній направлених на зовнішній ринок;
- б) нееквівалентний обмін з колоніальними територіями;
- в) зміна податкової політики держави.

2. Формування економічних відносин найму, при якому здійснення основних трудових процесів переходить до найманих працівників, тобто людей, які не мають іншої нагоди отримання засобів існування, окрім як шляхом продажу своєї робочої сили. Цей процес визначається як процес пролетаризації населення і включає два напрями:

- а) обезземелення селян через припинення здійснення орендних відносин з власником землі;
- б) розорення ремісників і дрібних торговців.

Дані процеси призвели до перетворення простого товарного виробництва в капіталістичне товарне виробництво.

Просте товарне виробництво – це дрібне виробництво простих товаровиробників, засноване на приватній власності і на власній праці самих виробників. Метою його є задоволення потреб виробників і членів їх сімей як за рахунок безпосереднього споживання створених продуктів, так і через обмін частини продукції на потрібні їм товари. Проявом основної суперечності простого товарного виробництва є анархія виробництва і конкуренція товаровиробників. Анархія виробництва - це хаотичне, стихійне безпланове виробництво товарів на невідомий ринок. Конкуренція – це форма економічної боротьби

приватних власників за свої інтереси як у сфері виробництва, так і у сфері обміну – на ринку. В умовах ринкової економіки конкуренція – це форма організації суперництва:

- між виробниками за більш вигідні умови виробництва і реалізації товарів і послуг, а також за найвищий прибуток;
- між споживачами за кращі умови споживання.

Процес перетворення простого товарного виробництва в капіталістичне виробництво базується на законах приватно - капіталістичного виробництва (законі анархії виробництва і законі конкурентної боротьби), коли засоби виробництва перетворюються на капітал, стаючи власністю переможців в конкурентній боротьбі, а дрібні товаровиробники, що розорилися, вимушені продавати свою робочу силу, перетворюючись на найманих працівників.

Капіталістичне товарне виробництво має спільні риси з простим товарним виробництвом, а саме:

- суспільний розподіл праці,
- відокремлення кожного окремого товаровиробника як приватного власника засобів виробництва і виробленої продукції від всіх інших виробників,
- ринок який є системою економічних відносин з приводу реалізації товарів,
- конкуренція, що є формою організації виробництва і реалізації продукції,
- закон вартості.

Капіталістичне товарне виробництво має й відмінні риси, а саме:

- загальний характер товарного виробництва,
- розділення суб'єкта виробництва на капіталіста – власника засобів виробництва і найманого працівника позбавленого засобів виробництва,
- земля продається і купується як товар,
- особистий чинник виробництва – робоча сила - продається і купується як товар,
- закон додаткової вартості.

Формування капіталістичних виробничих відносин здійснювалося у всіх галузях економіки феодального суспільства в 16 – 18 століттях. Але найбільш чітко це проявилось в період Великих географічних відкриттів. Великі географічні відкриття це сукупність найважливіших географічних відкриттів, зроблених західноєвропейськими і російськими мандрівниками в період 16-17 століть.

Основними соціально-економічними мотивами даних експедицій були, по-перше, порушення торгових шляхів з Європи на схід і, по-друге, в цей період в усіх європейських державах відчувався гострий дефіцит дорогоцінних металів як засобів обігу, що стримувало розвиток промисловості і торгівлі. Крім цього, абсолютистським державам потрібні були гроші для утримання двору, армії, бюрократії, а феодали прагнули до грошового багатства.

Умови, які зробили можливою дані експедиції - успіхи в розвитку науки і техніки: розвиток картографії, вдосконалення морехідних інструментів, будівництво кораблів для океанського плавання.

Економічними наслідками Великих географічних відкриттів були:

1. «Револуція цін»:

- приток дешевих грошей (золото і срібло) за рахунок пограбування колоній;
- різке зростання цін (ціни в країнах Західної Європи зросли в середньому в 3 рази);
- знецінення доходів селян і земельної ренти, що викликало розорення феодальних сеньйорів і різку диференціацію населення на селі;
- зростання цін на ремісничі товари при скороченні платоспроможності населення, що призвело до руйнування цехового ладу в містах і посилення ролі буржуазії.

2. Розвиток ринкових відносин:

- створення крупних торгових корпорацій (Португальські Ост - індська і Вест-індська компанії і Англійська Ост - індська компанія);
- створення товарної і фондової бірж в Антверпені і Лондоні;
- поява нових товарів на ринках (тютюн, какао, кава, чай);

- різке збільшення завезення пряностей, рису, цукру і, відповідно, зміна цін на них;
- початок колоніалізму.

Таким чином, розвиток економіки феодального суспільства призвів до трьох взаємопов'язаних процесів, які в тих чи інших межах проявилися в усіх країнах Східної і Західної Європи в період пізнього феодалізму.

По-перше, зміни в стягуванні феодальної ренти (перехід від відробіткової і продуктової до грошової ренти) призвели до зміни соціально – економічної ситуації в більшості сільських районів. Різко посилювалися процеси диференціації населення. Це призвело до зменшення надходжень в казну.

По-друге, відбулися значні зміни в містах. Ремісничє виробництво почало поступово під дією процесів спеціалізації і кооперації праці перетворюватися на мануфактурне виробництво.

По-третє, зниження обсягів надходжень в державну казну призвело до зменшення оплати за службу дворян і, відповідно, призвело до появи великої кількості феодалів, що розорилися і не змогли знайти собі застосування при дворі короля.

Ці 3 чинники викликали значні зміни в соціальній структурі населення і призвели до того, що зазвичай прийнято називати «періодом первинного накопичення капіталу» - коли відбувається концентрація:

- з одного боку, вільних робочих рук (це селяни, що «звільнені» від землі і інших засобів існування і ремісники, які розорилися) ,
- з другого боку, накопичений достатньо великий об'єм капіталу для будівництва і забезпечення функціонування крупних підприємств.

Виробництво в цей період включає:

- сільськогосподарське виробництво феодального типу, але із значним збільшенням прав селян щодо розпорядження виробленою продукцією;
- промислове виробництво, в якому предмети споживання (в першу чергу одяг, взуття) виробляються вже на мануфактурах, а засоби

виробництва все ще виробляють в межах ремісничих майстерень на індивідуальне замовлення або на продаж;

- купецькі операції міжнародної торгівлі, які в цей період давали можливість отримання дуже високих прибутків, хоча і були пов'язані з великим ризиком. Саме в цей період в купецькому середовищі вперше з'являється поняття страхування, коли перед відплиттям корабля декілька купців укладають угоду про розподіл як прибутків, так і збитків від даного походу.

Таким чином, в промисловості починає панувати мануфактура – порівняно велике капіталістичне підприємство, засноване на ручній техніці і подетальному розподілі праці між робітниками. З точки зору внутрішньої організації - це є складна кооперація праці в умовах ручного (інструментального) технологічного способу виробництва.

Шляхи виникнення мануфактури:

1. на основі простої кооперації праці, шляхом розкладання процесу виробництва на окремі трудові операції.
2. на основі з'єднання різних видів ремісничого виробництва, коли скупник об'єднує в майстерні робочих різноманітних ремесел і професій.

Мануфактура, таким чином, є єдиним підприємством на якому працівники виробляють певну продукцію, причому засоби виробництва належать власнику підприємства, а виробничий процес здійснюється на основі спеціалізації і кооперації ручної праці. Вона заснована на розподілі праці (його спеціалізації і кооперації) всередині підприємства при створенні одного і того ж товару. При цьому:

1. Сумісна праця робітників усуває індивідуальні відхилення робочої сили і забезпечує працю середньої суспільної якості.
2. Частина засобів виробництва споживається спільно, що веде до економії упередметненої праці.
3. Сумісна трудова участь багатьох осіб веде до виникнення комбінованої праці більш високої продуктивності.

Мануфактурне виробництво, таким чином, веде до різкого зростання продуктивності праці, чому сприяють наступні чинники:

- спеціалізація робітників, веде до підвищення їх кваліфікації;
- просторове зрушення області виробництва веде до економії часу на переходах від однієї операції до іншої;
- удосконалюються робочі інструменти.

Але, при цьому, мануфактура характеризується спеціалізацією працівників з приводу виконання тих або інших операцій, тобто працівник перестає виконувати всю роботу повністю. Починається процес перетворення ремісника в часткового працівника, який не може виробити весь товар і довести його до необхідного для реалізації стану. Це посилює економічну залежність працівника від власника засобів виробництва, оскільки працівник позбавляється можливості самостійно виробляти готовий продукт.

Розрізняють 2 види мануфактури:

1. Подетальна мануфактура (гетерогенна), коли кожен працівник або група працівників виготовляють окрему деталь, а потім здійснюється збирання готового виробу. При цьому, продукт створюється шляхом механічного з'єднання його деталей або елементів (наприклад, виробництво годинника).
2. Поопераційна мануфактура (органічна), коли в межах мануфактури здійснюється поетапне створіння готового товару, в якому кожен працівник спеціалізується на здійсненні певної операції. Продукт створюється в результаті послідовного ряду операцій (наприклад, виробництво голок).

В первинний період існувало 2 різні типи мануфактур:

1. централізована мануфактура – коли весь процес виготовлення товару здійснювався на підприємстві капіталіста.
2. децентралізована мануфактура – коли ряд операцій здійснювався найманими працівниками вдома.

До переваг мануфактури в порівнянні з ремісничим виробництвом, з точки зору підвищення продуктивності праці, відноситься:

- спеціалізація робітників і, відповідно, підвищення їх кваліфікації;
- підвищення інтенсивності праці;
- диференціація робочих інструментів.

Таким чином, «мануфактурний капіталізм» з точки зору організації виробництва характеризується наступними особливостями:

1. Технологічний спосіб виробництва – ручний, інструментальний.
2. Техніка – найпростіші робочі машини і ручний інструмент.
3. Підкорення праці капіталу – формальне.
4. Форма виробництва – індивідуальне і малосерійне виробництво.
5. Ринкова орієнтація – локальний ринок.

З точки зору здійснення процесу обміну «мануфактурний капіталізм» або інакше «капіталізм вільної конкуренції» характеризується дією закону попиту і пропозиції. Саме закон попиту і пропозиції в цей період був основним регулятором розвитку ринкового господарства. Отже, цінові пропорції змінювалися під дією наявності на ринку, по-перше, певної кількості того або іншого товару і, по-друге, платоспроможного попиту населення. Всі основні параметри, формуючі ціни на товари і послуги, спочатку склалися на кожному окремому ринку і лише завдяки розвитку торгівлі між різними регіонами країни та між країнами, визначалися верхні і нижні граничні ціни виробництва і реалізації тієї або іншої продукції в державі в цілому.

В цей період починається значний перетік товарної і грошової маси в межах як країн Західної Європи, так і решти світу. Здійснювана в цей період політика меркантилізму призвела до значної переоцінки цінностей, так що вже не земля, а наявність певної маси грошових коштів формувала соціально-економічну структуру населення. Найбільш чітко це проявилось в період і після «революції цін», коли повною мірою виявився ефект відповідності: «кількість грошової маси = кількості вироблених товарів».

В результаті окреслених процесів сформувалася єдина для кожної європейської країни структура виробничих відносин як в найбільших містах, так і в сільській місцевості. Ця структура утворюється сталими тривало існуючими економічними зв'язками усередині регіонів і між ними. Це стосується і промисловості і сільського господарства. Відносини на землі вийшли на рівень орендних відносин між власниками землі і користувачами. Це збільшило обсяги виробництва

сільськогосподарської продукції, а відповідно і платоспроможність значної частини населення країни. Так що процеси міжрегіонального обміну призвели до формування національних ринків.

Що стосується державного втручання у виробничий процес, воно здійснюється через державні податки і збори, практично не утворюючи умов для прояву регулюючої або регламентуючої функції держави. Тільки грошова система, особливо після «революції цін», в якійсь мірі залишається під контролем держави через випуск державних цінних паперів (в першу чергу позикових облігацій) і випуск казначейських білетів. Хоча основними суб'єктами, що формують грошову систему держави того періоду, є банки, які від чисто лихварських операцій починають переходити до обліку векселів і випуску перших власних векселів – банкнот. Цей же період характеризується декількома значними кризами, пов'язаними з обігом паперових грошей і інших цінних паперів. Особливо це стосувалося процесів здійснення державних позик та приватного фінансування великих будівельних робіт і освоєння нових земель. (Найзначнішою була криза пов'язана з випуском в період освоєння Південної Америки цінних паперів Французького казначейства, який здійснював Джон Ло).

Термінологічний мінімум

Попит - суспільна потреба, виражена в грошовій формі.

Пропозиція – кількість товарів, яка може бути поставлена за певний час на даний ринок.

Закон попиту – відповідність між зміною цін на виробництво і зміною обсягів реалізації продукції (чим вища ціна, тим менший попит, і навпаки, чим нижча ціна, тим більший попит).

Закон пропозиції - відповідність між зміною цін і зміною пропозиції продукції на ринку (чим вища ціна, тим більша пропозиція, і навпаки, чим нижча ціна, тим менша пропозиція).

Закон грошового обігу – взаємодія 3 чинників, що визначають кількість грошей, необхідних в обігу: а) кількість товарів, б) рівень цін, в) швидкість обігу грошей.

Вексель – боргове зобов'язання в якому вказується: а) хто є позичальником; б) хто є кредитором; в) термін повернення грошей, г) кількість грошей, що підлягають поверненню.

Банкнота – вексель банку.

Біржа – місце, на якому за певними правилами (і під відповідним контролем) постійно відбувається здійснення оптових операцій купівлі та продажу товарів і цінних паперів.

Робоча сила – сукупність фізичних і розумових здібностей, які формують здатність людини до праці і проявляються при здійсненні людиною трудових операцій.

Додаткова вартість - вартість, створена найманим робітником понад вартість своєї робочої сили і привласнена капіталістом.

Промисловий капітал – це капітал, який в процесі свого кругообігу проходить всі стадії виробництва і реалізації продукції.

Грошовий капітал – форма промислового капіталу, в якій він знаходиться на стадії обігу.

Додаткова інформація

Становлення і розвиток капіталізму в різних країнах.

Англія – класична країна промислового капіталізму. Якнайповніший розвиток всіх форм і джерел первинного накопичення капіталу: колоніальний грабіж, піратство, работоргівля, державний борг, протекціонізм, купецькі компанії (Ост-індська, Московська) та ін. Одночасно йшло формування капіталу; «обгороджування» і «чищення» земель; розорення цехів і формування пролетаріату. Революція 1642-60 років, «славна революція» 1688-89 років встановлення політичного панування буржуазії в союзі з «новим дворянством». Промислова революція («переворот») – остання третина 18 – початок 19 століття. Перша промислова криза 1825 року – початок капіталістичної формації. До 70-х років 19 століття Англія – лідер в світовій економіці.

Франція – класична країна феодалізму. В процесі первинного накопичення головним джерелом був державний борг у зв'язку з війнами, які велися абсолютистською монархією в Європі. У зв'язку з цим – розвиток лихварського капіталу і банків. Колонії Франції були

другорядним джерелом, хоча всі елементи – грабіж, піратство, работоргівля – мали місце. Мануфактура на відміну від Англії орієнтувалася на потреби короля і верхівки феодалів (предмети розкошу), а не на широкий ринок. Феодалізм був ліквідований Великою Французькою революцією (1789-1793 роки). Тільки в кінці 18 століття громадські землі були повернені селянам, панські – розпродані дрібними ділянками. Результат – панування парцелярного дрібнотоварного господарства в аграрному секторі. Більше двох третин населення – сільське. Вузькість внутрішнього ринку. Наполеонівські війни і континентальна блокада – перешкоди на шляху використання досвіду Англії. Промисловий переворот почався в 1815 році і завершився, під впливом реставрації Бурбонів і феодалної реакції тільки в 50-60 роки 19 століття після революцій 1830 і 1848 років). В цілому розвиток капіталізму характеризувався вузькістю внутрішнього ринку; великим експортом капіталів, зростанням рантьє.

Німеччина – феодална країна до середини 19 століття. Аграрний додаток Англії і Франції (експорт сільськогосподарської сировини і продовольчих товарів). Територіальне і державне роздроблення (в середині 19 століття – декілька десятків самостійних держав). Єдиний ринок тільки з 30 років 19 століття (митний союз). Мануфактура на селі (головним чином «розсіяна»). В місті – цехове ремесло (“цехове право” і привілеї майстрів ліквідовані тільки в 60 роки). «Прусський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Швидке зростання юнкерських латифундій капіталістичного типу: машини, добрива, праця батраків. Викупні платежі – джерело первинного накопичення капіталу. Буржуазна революція 1848-1849 років. Юнкерсько-буржуазна держава з переважаючою роллю юнкерів в політиці і армії. Промисловий переворот (40-60 роки). Агресивні війни проти Данії, Австрії, Франції. Об'єднання Німеччини «кров'ю і залізом». Контрибуція з Франції, анексія Ельзасу і Лотарингії. Бурхливе зростання промисловості, інженерна думка, освоєння досвіду Англії. Економічне панування буржуазії.

Росія – феодальна держава до середини 19 століття. Головна роль в процесі первинного накопичення капіталу – торгівля внутрішня і зовнішня. Локальні ринки склалися вже в 16 столітті. Загальноросійський ринок склався в 17 столітті. Колоній в класичному значенні не було. Землі приєднувалися до метрополії з єдиною системою управління, єдиною грошовою системою, єдиними фінансами. Розвиток промисловості уповільнений (вотчинна мануфактура, домашнє виробництво зі скупщиною). Бурхливий поштовх – реформи Петра 1. Промисловий переворот в 30 роках 19 століття (текстильна промисловість). Реформи 60-70 років – «революція зверху». Розорення селян. «Прусський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Державний протекціонізм. Державне залізничне будівництво. Бурхливий розвиток промисловості. Велика роль іноземного капіталу.

Японія – феодальна країна до середини 19 століття. Абсолютистський режим сегуна на чолі верхівки самураїв. Джерела первинного накопичення капіталу – торгівля, лихварство. Громадянська війна 60 років. «Революція зверху» (так звана революція Мейдзи 1867-1868 роки). Державний протекціонізм. Субсидії приватним підприємцям. Державне будівництво промислових підприємств, які передаються в оренду або продаються з великою розстрочкою платежів. Звільнення від податків старих торгово-лихварських компаній – Міцуї, Міцубісі та ін. Політично: поміщицько – буржуазна держава. Збереження імператорської влади.

Питання для поглибленого вивчення теми
Модель «вільної ринкової економіки».

1. Процес розвитку капіталізму в промисловості:
  - проста кооперація і її переваги;
  - мануфактура, шляхи виникнення і форми;
  - фабрика - проблеми застосування машин.
2. Роль «промислового перевороту» у становленні ринкової економіки:
  - генезис суб'єктів виробництва під дією технічної революції;

- зміна характеру відносин між працею і капіталом;
  - формування конкурентного середовища виробництва й обміну.
3. Еволюція системи товарного обігу:
- формування ринку землі і природних ресурсів;
  - перетворення купецького і лихварського капіталу в промисловий;
  - становлення ринку торгового і позичкового капіталу - капіталістичний кредит;
  - формування ринку праці.

Теми доповідей

1. “Система Джона Ло” – вступ у вік інфляції.
2. “Невидима рука ринку” А.Сміта та сучасне фритредерство.

Економічний словник

Капіталістична проста кооперація. Мануфактура. Гетерогенна мануфактура. Органічна мануфактура. Промислова революція. Капіталістична фабрика. Економічні границі капіталістичного застосування машин. Науково-технічна революція. Науково-технічний прогрес. Основне економічне протиріччя капіталізму. Головний економічний закон капіталізму.

Література для конспектування

1. Петти В. Экономические и статистические работы. М. 1940.
2. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М. 1960. (“Экономическая таблица”).
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М. 1962.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. М. 1955.
5. Сисмонди Ж. Новые начала политической экономии. М. 1936.

Пошукові питання

1. Охарактеризуйте основні ознаки капіталістичної суспільно-економічної формації:
  - а) стан техніки виробництва;
  - б) характер власності;

- в) характер господарства;
  - г) характер ринку.
2. Охарактеризуйте процес первісного нагромадження капіталу за наступними рисами:
- а) формування пролетаріату;
  - б) формування буржуазії;
  - в) створення колоніальної системи;
  - г) “революція” цін;
  - д) промисловий протекціонізм.

Тема 5. Економічні і соціальні проблеми промислового виробництва.

Зміст

1. Економічні передумови і основні умови промислового перевороту. Основні напрями промислової революції. Індустріалізація виробництва, її основні риси. Поняття фабрики, загальні риси фабричного виробництва.
2. Особливості індустріалізації в різних країнах. Утворення Британської фабрично-заводської індустрії. Розвиток капіталістичного сільського господарства в Англії. Особливості промислового перевороту у Франції. Лихварські риси французького капіталізму. Економічна «відсталість» Німеччини. «Прусський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві.
3. Колоніальне господарство в Північній Америці. Економічні причини і наслідки Громадянської війни в США. Промисловий підйом і утворення капіталістичної економіки в США.
4. Основні положення «селянської реформи» в Росії. Промисловість Росії в пореформений період. Російське «Фабричне законодавство».
5. Економічна криза – перевиробництво або недостатнє споживання. Основні риси перших економічних криз. Проблеми розорення дрібного

товарного виробництва. Концентрація і централізація капіталу і виробництва.

6. Робочий рух. Соціально-економічні проблеми фабричного виробництва. «Чартизм» - перший досвід формування галузевої профспілки. Вдосконалення фабричного законодавства. Формування ринку праці. Особливості робочого руху в різних країнах.

6. Особливості розвитку колоніальних і залежних країн. Розділ світу між метрополіями до кінця дев'ятнадцятого століття. Основні типи колоніального господарства. Колонії як постачальники сировини і ринки збуту готової продукції. Соціально-економічна структура колоніальних і залежних країн.

Блок-схема до теми 5.

Базові положення

В процесі «промислового перевороту» (промислової технічної революції) відбувся перехід від мануфактурного виробництва до фабричного. Почався промисловий переворот з винаходу і впровадження у виробництво робочих машин, а завершився – розвитком машинного виробництва (виробництвом машин машинами).

Закономірності становлення і розвитку машинного виробництва:

1. Впровадження машин в одні галузі виробництва спричиняло за собою впровадження їх і в інших, суміжних, галузях, (наприклад, використання ткацького верстата призвело до впровадження прядильної машини, а це в свою чергу викликало появу механічного ткацького верстата).
2. Розвиток робочої машини призвів до зміни двигуна (у виробництві почала використовуватися парова машина).
3. Технічна революція в промисловості призвела до технічної революції на транспорті (винахід та впровадження паровозів та пароплавів).
4. Широке застосування машин у виробництві призвело до необхідності зміни техніки в машинобудуванні (був здійснений перехід від ручного виготовлення машин до машинного виробництва).
5. З розвитком машинного виробництва відбувається перехід від простої кооперації машин (застосування багатьох однорідних машин) до системи машин (комплекс різнорідних взаємодоповнюючих машин).

При цьому, проста кооперація машин це – об'єднання багатьох однорідних і одночасно діючих робочих машин, кожна з яких виконує операції по виготовленню продукту від початку до кінця. Складна кооперація машин – система різнорідних, але доповнюючих одна одну машин, кожна з яких здійснює лише одну з взаємозв'язаних операцій по виготовленню продукту.

Економічна ефективність використання машин, тобто вигідність їх застосування утворює своєрідні межі застосування машин. Застосування машин є вигідним:

- для суспільства, коли кількість праці, що затрачується на виробництво машини менша кількості праці, що заміщується при її застосуванні;
- для капіталіста, коли вартість машини менша вартості робочої сили, що нею заміщується.

Поява машини призвела до зміни процесів соціально-економічного розвитку як усередині підприємства, так і в суспільстві в цілому. Якщо при мануфактурному виробництві основним учасником виробничого процесу був працівник, в умовах машинного виробництва вирішальна роль у виробничому процесі належить машині. В цей період відбулася істотна зміна відносин між працею і капіталом. Почала використовуватись в дуже великих обсягах некваліфікована робоча сила (застосування праці жінок та дітей), що значно змінило цінові пропорції на товари, які ними виготовлялись.

Цей етап розвитку капіталістичного виробництва прийнято називати фабричним етапом здійснення промислової революції. Він характеризується тим, що у виробництво товарів і послуг (тобто, предметів споживання) впроваджується використання машин, але самі машини виробляються ще вручну.

Фабрика – це крупне капіталістичне промислове підприємство, засноване на застосуванні системи машин, коли складна кооперація праці здійснюється в умовах розчленовування процесу виробництва між частковими робочими машинами.

Економічні і соціальні наслідки переходу від мануфактури до фабрики:

- інтенсифікація праці;
- виникнення безробіття як соціальної категорії;
- перетворення робітника в додаток машини;
- широке застосування жіночої і дитячої праці.

Ці процеси мали великий вплив на всі основні параметри як індивідуального виробництва, так і суспільного виробництва у всіх галузях промисловості, і значно змінили ситуацію на ринку товарів і послуг, яка все ще складалася під дією закону попиту і пропозиції.

Зміна цінових пропорцій на промислову продукцію відбулася в результаті двох взаємозв'язаних процесів:

- використання машин значно збільшило обсяги виробництва (товарів стало набагато більше), що не могло не знизити ціну на продукцію;
- використання некваліфікованої робочої сили різко зменшило витрати на виробництво, що також сприяло зниженню цін на продукцію.

В той же час відбувається зміна якісного стану товарів і послуг, що надаються. Машинне виробництво встановлює свої параметри якості продукції, які в цей період часу знаходяться на більш низькому рівні чим параметри якості продукції, виробленої на мануфактурі. Але збільшення об'ємів міського населення і скорочення доходів населення в результаті розорення мануфактур веде до того, що продукція фабричного виробництва стає переважаючою.

З розвитком виробництва відбуваються зміни не тільки у виробництві товарів народного споживання, але і у виробництві засобів виробництва. Цей процес йде досить повільно, але все ж таки на початку 19 століття ми можемо констатувати, що промислова революція прийшла у виробництво засобів виробництва. Починається етап індустріального виробництва.

Таким чином, фабричне виробництво окреслюють тими часовими межами, коли машини використовувалися у виробництві, але створювалися ще вручну. Як тільки починається процес виробництва машин за допомогою машин, ми відзначаємо початок індустріальної стадії промислового виробництва.

Індустріальний період характеризується різким зростанням підприємств важкої промисловості. Причому, збільшення підприємств з видобування і переробки рудних копалин, а також виробництву сталі і виробів з неї викликали кардинальну зміну в процесах кредитування виробництва, оскільки виробничий процес значно подовжився в часі. До того ж, засоби виробництва, так само як і товари споживчого попиту, почали продаватися на відкритому ринку, а не вироблятися на

замовлення. Це стимулювало формування більш крупних банківських структур, які повинні були відповідати об'ємам капіталів, що кредитуються промисловими підприємцями.

Крім того, індустріалізація викликає необхідність здійснення змін в засобах доставки продукції до споживача, в першу чергу це стосується сировини і металу. Необхідність в більш швидкому і вантажопідйомному виді транспорту, а також наявність технічних можливостей, призвели до різкого і дуже швидкого розвитку залізничного будівництва. Це, в свою чергу, збільшило потребу в металі і стимулювало розвиток металургійної промисловості.

Дані процеси значно вплинули на зміну розподільних відносин. В першу чергу це стосується перерозподілу грошових коштів між галузями виробництва. При цьому починає проявлятися тенденція випереджаючого зростання виробництва засобів виробництва. Тобто, капіталісти більше зацікавлені у важкій промисловості, ніж в легкій, оскільки в цей період там формується більш висока норма прибутку. Саме це викликає територіальний розвиток тих регіонів, в яких знайдені поклади корисних копалин (вугілля, залізняк).

Таким чином, розвивається вже не просто індустріальне виробництво, в межах якого машини виробляються за допомогою машин, а відбувається перехід від кооперації машин до органічної спеціалізованої кооперації підприємств в межах машинного виробництва.

Часові межі функціонування індустріального машинного виробництва поклали початок формуванню соціально-економічної структури суспільства, яка отримала назву індустріального суспільства. Розподіл робочої сили здійснюється в цих умовах вже з урахуванням формування професійних спілок працівників тієї або іншої галузі виробництва.

Подальший розвиток отримує фабричне законодавство. В ньому вказується вже не тільки граничні межі робочого дня і робочого тижня, але і кількість вихідних днів, наявність страховки від нещасних випадків на виробництві, а також елементи пенсійного забезпечення. В

цей період у фабричне законодавство вносяться положення про скорочений робочий день для дітей і необхідності їх навчання за рахунок підприємства. Це значною мірою скоротило використання в промисловості дитячої праці. Але в цей же період у фабричне законодавство вносяться положення про штрафи за порушення трудової дисципліни і випуск бракованої продукції. Таким чином, стабілізується використання робочої сили в промисловості.

Що стосується використання землі як чинника виробництва, розвиток важкої індустрії призвів до того, що земельні ділянки, не тільки сільськогосподарського призначення, але і всі інші, стали предметом купівлі-продажу, що значно змінило весь існуючий ринок землі. До того ж, широкий розвиток мав в цей період процес урбанізації, коли навкруги промислових підприємств будувалося селище, а іноді і ціле місто.

Таким чином, індустріальне виробництво характеризується наступними рисами:

1. Машинне виробництво на власній техніко-технологічній базі, тобто використання машин стає поширеним, охоплює всі основні галузі виробництва і веде до формування властивої йому структури суспільства.
2. З розвитком технічного прогресу відбувається зміна в технології виробництва, що веде до необхідності використання кваліфікованої робочої сили, а, отже розв'язується питання використання дитячої праці і підвищення заробітної плати всіх учасників виробництва.
3. Держава, під впливом робочих мас в законодавчому порядку фіксує основні параметри відносин між працею і капіталом – дозволяється створення профспілок (визнається їх право на формування відносин між найманим працівником і підприємцем), фіксуються основні параметри робочого дня і соціального страхування.
4. Відбувається формування крупних позичкових капіталів для кредитування виробничих підприємств у важкій промисловості і поява перших акціонерних товариств (для акумуляції засобів при будівництві залізниць).

Розвиток індустріального виробництва призвів до значної зміни соціально-економічної структури суспільства оскільки збільшення кількості виробленої продукції і зниження її вартості призвели до зниження конкурентоспроможності не тільки дрібних товаровиробників і підприємств мануфактурного типу, але і середніх підприємців – фабрик. Це викликало значні перекоси в об'ємах виробництва тієї або іншої продукції, оскільки крупні підприємства того часу не вважали за необхідне контролювати можливості платоспроможного попиту населення даної території або даного ринку.

Падіння платоспроможного попиту в цей період було викликане двома процесами:

- розорення частини підприємців, і відповідно, збільшення кількості безробітних;
- збільшення кількості безробітних в структурі працездатного населення (в %), внаслідок чого погіршилися умови найму робочої сили.

Саме ці процеси призвели на початку 19 століття до прояву тенденції затоварювання ринку і значного розорення підприємців в результаті неможливості реалізувати свою продукцію. Саме така ситуація отримала назву економічної кризи. Оскільки до економічної кризи призвели декілька процесів, питання про те, якою саме кризою – недоспоживання або перевиробництва – була криза 1825 року, обговорюється істориками до теперішнього часу.

Процес індустріалізації викликав значні зміни в світових взаємозв'язках і взаємодії між країнами і територіями. Це проявляється в посиленні уваги до колоніальних країн. Колоніальна система максимально пристосовується до задоволення потреб промислового виробництва в метрополіях. З колоній починається вивіз необхідної промислової сировини. Причому, ціни по яких підприємці з метрополії закупають сировину в колоніях набагато нижчі за ті, по яких аналогічна сировина продається в межах метрополії.

Колоніальні і залежні країни можна підрозділити на три групи:

- Достатньо розвинуті країни Південно-східної і Середньої Азії з переважаючим феодальним типом виробництва. Основою колоніальної залежності в цих країнах був нееквівалентний обмін і пряма юридична підлеглість метрополії.

- Країни Південної і Центральної Америки з переважанням крупних земельних господарств типу латифундії із застосуванням праці рабів.

- Країни Африки з переважаючим натуральним господарством. Тут здійснювалося пряме використання ресурсної бази для розвитку промисловості в метрополії.

З точки зору економічної залежності, всі колоніальні країни можна підрозділити на три групи:

- Безпосередньо колонії, тобто країни, які в результаті озброєної боротьби опинилися в повній залежності від країни-метрополії. При цьому, в такій колоніальній країні існує структура влади сформована країною-метрополією і заснована на озброєній силі. Дана структура формується, включаючи в себе стару структуру влади, яка існувала до озброєного захоплення даної колонії.

- Напівколонії, тобто залежні країни, які користувалися певною політичною самостійністю. Колоніальна залежність, в даному випадку, проявлялася у формі встановлення політичного тиску на владні структури даної країни. Економічна залежність базується на функціонуванні крупних торгових підприємств і організацій, що займаються купівлею-продажем товарів даної країни. Зазвичай, це здійснювалося через будівництво портових міст і вливання в них грошових коштів з метрополії. Ці міста управлялися одночасно місцевими властями і намісниками з метрополії і формували певну структуру експортно-імпортних операцій.

- Залежні території, це такий вид колоніальної залежності, при якому не зберігається внутрішня соціально-економічна структура даної країни. Тобто, формується нова структура або частина метрополії з абсолютно новим політичним і економічним устроєм.

Економісти розрізняють три основні типи колоніального господарства:

1. Планаційне господарство на залежних територіях, яке утворювалось після захоплення колонізаторами великих ділянок родючих земель і отримання від метрополії прав приватної власності на цю землю. Кліматичні умови і розвиток економіки товарного виробництва привели до формування монотоварного господарства, а висока родючість ґрунту - до можливості використання простої кооперації праці некваліфікованих працівників. Ці передумови призвели до того, що планаційне господарство мало вигляд достатньо крупних рабовласницьких латифундій.

2. Фермерське господарство, тобто надання великій кількості поселенців земельних ділянок для господарювання. Фермерський тип господарювання має вигляд капіталістичного виробництва, коли сільськогосподарські виробники, що використовували найману працю існували поруч з невеликими містечками, в яких розвивалося виробництво предметів споживання. В цих містах могли одночасно співіснувати мануфактури і фабрики на достатньо невеликій території. Такі процеси були пов'язані з тим, що спрямованість виробництва припускала тісний зв'язок з метрополією, а економічні зв'язки між територіями були дуже слабкі. Саме розвиток фермерського господарства і формування крупних населених пунктів в Північній Америці призвів до автономії даних територій і послаблення економічних зв'язків з метрополією, аж до формування самостійної держави.

3. Традиційне (феодалне) господарство засноване на системі виробництва, яка існувала до колоніального захоплення. При даній системі виробництво змінюється дуже повільно і направлене на задоволення потреб самого виробника і феодала, а частина додаткового продукту збирається як дань необхідна для існування управлінського апарату і озброєних сил метрополії на даній території.

Зміни у виробництві привнесені в колонії з метрополій стосуються в основному галузей видобувної промисловості.

Таким чином, колоніальне господарство, тобто господарство колоніальних і залежних країн, характеризується наступними рисами:

1. Переважання докапіталістичних форм господарювання.
2. Нееквівалентний обмін між метрополією і колонією.
3. Формування структури виробництва, так званого, колоніального типу (переважання видобувних галузей промисловості і монотоварний характер сільського господарства).

Термінологічний мінімум

Продуктивність праці – витрати праці на виробництво одиниці продукції.

Інтенсивність праці – витрати праці в одиницю часу.

Прибуток – дохід, одержуваний підприємцем в результаті здійснення підприємницької діяльності. Норма прибутку – величина прибутку, одержувана підприємцями однієї галузі виробництва або країни в цілому.

Вартість продукції – суспільно необхідні витрати на виробництво продукції. Індивідуальна вартість продукції – вартість продукції виробленої на підприємстві окремого підприємця. Суспільна вартість продукції – середня вартість продукції, для даного ринку в визначений час.

Закон вартості – закон, згідно з яким, якщо індивідуальна вартість виробленої підприємцем продукції нижча за суспільну, підприємець одержує додатковий прибуток, а якщо вища - недоотримає прибуток в порівнянні з іншими підприємцями.

Додаткова інформація

Технічна революція в останній третині 19 століття.

Бурхливий розвиток науки і техніки в кінці 19 століття отримав назву «електротехнічної революції». На зміну «століттю пари» прийшло «століття електрики», почалася електрифікація виробництва, транспорту і побуту. Були винайдені:

- перший сучасний генератор (Т.Едісон – 1883 рік);
- трансформатори для передачі електроенергії на відстань (1885 рік);
- електромотор для обертання агрегатів (1887 рік);
- трамвай (В.Сименс – 1879 рік);
- лампа розжарювання (П.Яблочков – 1876 рік);

- електрична плавильна піч (1877 рік);
  - електрична зварка металів (1887 рік).
- Відбувся технічний переворот в пароенергетиці:
- був винайдений новий паровий двигун – турбіна (Г.Парсонс – 1884 рік);
  - стала застосовуватися для виробництва електроенергії водяна турбіна;
  - з'явилася перша гідроелектростанція (на річці Ніагарі в США в 1898 році).
- Були винайдені двигуни внутрішнього згорання:
- на бензині (1877 рік – Н.Отто);
  - на парі від згорання нафти (1893 рік – Р. Дизель).
- Відкриття в області виробництва хімічної продукції:
- синтетичні способи отримання органічних сполук для виробництва фарб, ліків, парфумерних і інших виробів;
  - впровадження високопродуктивних способів отримання сірчаної кислоти.
- Змінилися технології в металургії, металообробці:
- конверторне виробництво сталі;
  - сталеливарне виробництво;
  - автоматичний револьверний верстат.
- Зміни в легкій промисловості:
- автоматичний ткацький верстат;
  - автомат для виробництва пляшок;
  - механічний набірний верстат (лінотип).
- Перший автомобіль побудований Г.Фордом в 1892 році.

Питання для поглибленого вивчення теми

1. Модель «класичного капіталізму».

1. Капіталістична індустріалізація:

- підвищення технічної озброєності і продуктивності праці;
- створення великих промислових і транспортних центрів;
- переважання промислового виробництва в економіці;
- концентрація промислового пролетаріату.

2. Розвиток інструментів інфраструктури ринку:

- формування державної грошової системи;
- створення двохланкової державної фінансової системи;
- ріст кількості і розмірів банків, їхніх функцій;
- посилення ролі капіталістичного кредиту;
- стабілізація товарного ринку (ціна попиту, ціна пропозиції, ціна рівноваги).

3. Становлення світового ринку:

- розвиток системи ринків і ринкової інфраструктури за межами національного господарства;
- створення стійких економічних зв'язків між країнами;
- початок переходу від вивозу товарів до вивозу капіталу.

Темі доповідей

1. Практична програма Сисмонді – відображення положення дрібних виробників на початку 19 століття.

2. Ф.Лист “Національна система політичної економії” про “виробничі сили” нації.

3. “Байка про бджіл або Приватні пороки - суспільні вигоди“ Б. Мандевіля.

Економічний словник

Формула простого товарного обороту. Загальна формула капіталізму. Робоча сила. Вартість товару робоча сила. Споживча вартість товару робоча сила. Необхідний робочий час. Необхідна праця. Необхідний продукт. Доданий робочий час. Додана праця. Доданий продукт. Додана вартість. Експлуатація. Економічний примус до праці.

Капітал. Постійний капітал. Змінний капітал. Формула вартості товару. Норма доданої вартості. Формула норми доданої вартості. Абсолютна додана вартість. Робочий день. Відносна додана вартість. Надлишкова додана вартість.

Література для конспектування

1. Миль Дж. С. Основы политической экономии. М. 1980.
2. Сен-Симон. Избранные сочинения. М. 1948. Т.2. (“О промышленной системе”).

3. Фурье Ш. Избранные сочинения М. 1939. Т.2. (“Теория четырех движений и всеобщих судеб”).
4. Маркс К. К критике политической экономии. Соч. Т. 13.
5. Маркс К. Капитал. Т. 1-3. Соч. Т. 23-25 ч. 1-2.

Пошукові питання

1. Покажіть особливості функціонування економіки в “мануфактурний” і “фабричний” періоди розвитку капіталізму використовуючи наступні критерії:
  - а) технологічний спосіб виробництва;
  - б) техніка;
  - в) форма організації виробництва;
  - г) підпорядкування праці капіталу;
  - д) ринкова орієнтація виробництва.
2. Визначте поняття, внутрішньо властиві періоду домонополістичного капіталізму: 1) заробітна плата; 2) конкуренція; 3) закон вартості; 4) ціна землі; 5) дивіденд; 6) норма прибутку; 7) купецтво; 8) мануфактура; 9) безробіття; 10) фабрика; 11) кредит; 12) банкнота; 13) вексель; 14) чек; 15) рентна.

2. Модель «колоніальної економіки».

1. Характерні риси колоніальної економіки:
  - сполучення капіталістичних і докапіталістичних форм господарювання;
  - аграрно-сировинна спрямованість розвитку економіки;
  - монокультурна спеціалізація товарного виробництва.
2. Типи колоніального господарства:
  - плантаційне;
  - фермерське;
  - феодальне.
3. Особливості товарно-грошових відносин:
  - нееквівалентність торгівлі з метрополією;
  - ринок збуту для промислових товарів вироблених метрополією;

- ринок сировини для виробництва промислових товарів у метрополії;
- колоніальна данина.

Теми доповідей

1. Теорія “економічних гармоній” Г.Кері.
2. Т. Мальтус «Досвід про закон народонаселення».

Економічний словник

Аграрні відносини. Земельна власність. Землеволодіння. Землекористування. Земельна рента. Капіталістична земельна рента. Орендна плата. Монополія на землю як на об'єкт господарювання. Диференціальна земельна рента. Екстенсивне землеробство. Інтенсивне землеробство. Інтенсифікація сільського господарства.

Монополія приватної власності на землю. Абсолютна земельна рента. Монопольна земельна рента. Рента в дрібноселянському господарстві. Ціна землі. Формула ціни землі. Націоналізація землі.

Література для конспектування

1. Оуэн Р. Избранные сочинения. М. 1950. Т.2. (“Политика справедливого обмена”).
2. Мальтус Т. “Опыт о законе народонаселения”. М. 1997.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии. М. 1983 т. 1-3.
4. Шинке А., Тэйлор А. Экономика трансформации . Теория и практика в экономиках нового рынка. Берлин. 1994.

Пошукові питання

1. Визначте поняття, внутрішньо властиві колоніальному феодализму:
  - 1) рента; 2) холоп; 3) купецтво; 4) наймані працівники; 5) протекціонізм;
  - 6) Магдебурзьке право; 7) раби; 8) фабрики; 9) кредит; 10) облігація;
  - 11) первісне нагромадження капіталу; 12) вотчина; 13) маєток; 14) мануфактура; 15) Великі географічні відкриття.
2. Опишіть загальні риси й особливості господарства колоніальних і залежних країн за наступними критеріями:
  - 1) типи колоніального господарства;
  - 2) форми залежності;

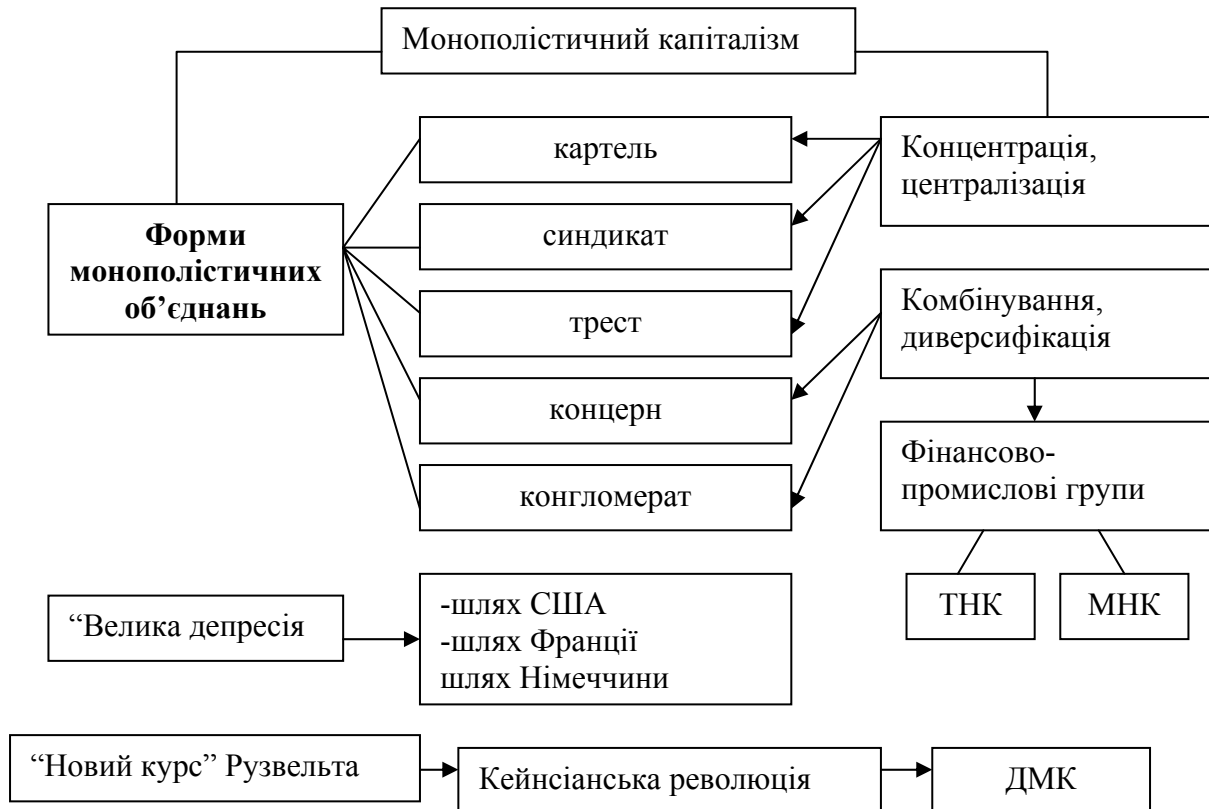
- 3) спеціалізація виробництва;
- 4) особливості торгівлі;

Тема 6. Двадцяте століття – формування монополістичної економіки.

Зміст

1. Основні умови монополізації економіки. Прогрес техніки в останній третині дев'ятнадцятого століття. Нові галузі промисловості. Зростання виробництва і зміна структури промисловості на початку ХХ століття.
2. Формування монополістичних утворень. Мета формування монополістичних утворень. Сутність і форми монополій. Специфіка монополій в різних країнах. Соціально-економічні і політичні наслідки монополізації економіки. Перша Світова війна – її економічні причини і наслідки. Основні риси державно - монополістичного капіталізму.
3. Особливості економічного розвитку головних капіталістичних країн в міжвоєнний період. Зростання економічної ролі США. Уповільнення економічного розвитку Англії. Специфіка економічного розвитку Франції. «Велика депресія» 1929-33 років і її вплив на економічний розвиток західних країн. Мілітаризація економіки Німеччини і створення військового господарства. Економічний розвиток Японії до і після революції Мейцзи.
4. Економічні причини і наслідки другої Світової війни. Соціальні, економічні і політичні причини другої Світової війни. Результати війни (технологічні і економічні аспекти). Наслідки війни для західних країн – нова економічна ідеологія. Післявоєнна боротьба з інфляцією. План Маршалла.

Блок-схема до теми 6.

Базові положення

Індустріалізація виробництва в 19 столітті призвела до значних змін техніко-технологічного оснащення підприємств всіх галузей промисловості, що викликало посилення процесів диференціації товаровиробників за ознакою величини функціонуючого капіталу. При цьому, збільшення величини основного капіталу вело до збільшення об'ємів виробництва і, навпаки застосування нових техніко-технологічних рішень вимагало посилення взаємозв'язків в межах виробничих структур і між підприємцями, тобто викликало необхідність збільшення об'ємів функціонуючого основного капіталу.

Таке збільшення можливе в результаті здійснення двох процесів:

По-перше, це процес концентрації капіталу – збільшення розміру капіталу шляхом накопичення, тобто “капіталізації” частини прибутку. Показниками концентрації промислового капіталу є:

- а) число зайнятих найманих робітників і службовців на підприємстві;
- б) потужність окремого підприємства (фірми, корпорації);

- в) кількість сировини, що переробляється;
- г) обсяг товарообігу;
- д) розмір прибутку.

Стимулюючими мотивами концентрації капіталу є:

1. гонитва за отриманням щонайвищих прибутків;
2. жорстока конкурентна боротьба.

Перевагами крупного виробництва перед дрібним виробництвом є:

- збут товарів крупними партіями (скорочення часу продажу товарів);
- використання сучасних методів організації процесу виробництва і праці;
- вигреш у конкурентній боротьбі завдяки більш низькій індивідуальній вартості виробленої продукції;
- більш високий рівень використання нової техніки, технічних удосконалень;
- можливість широко використовувати кредит для розширення виробництва;
- закупівля устаткування, сировини, матеріалів крупними партіями (економія на загальних витратах);
- більша стійкість в періоди криз.

По-друге, процес централізації капіталу – збільшення індивідуальних капіталів шляхом зосередження існуючих капіталів в руках одного або групи крупних капіталістів. Маса капіталів, зосереджених в одних руках завдяки процесу централізації, відтворюється і збільшується так само, як і інші капітали, але тільки швидше (в дуже короткий термін утворюється великий по об'єму капітал), і це, в свою чергу, стає могутнім важелем суспільного накопичення.

Формами централізації капіталу є:

- поглинання в конкурентній боротьбі дрібних і середніх капіталів більш крупним капіталом;
- злиття декількох капіталів в один великий.

Централізація може здійснюватися по-перше, за допомогою простої зміни в розподілі вже існуючих капіталів, по-друге, за допомогою зміни кількісної структури окремих виробничих угруповань як складових частин суспільного капіталу. В цьому випадку кажуть, що “капітал в одних руках може зрости до величезних розмірів, тому що він пішов з безлічі окремих рук”.

Таким чином, в ході капіталістичного розвитку відбувається концентрація і централізація капіталу. На основі концентрації і централізації капіталу утворюються крупні підприємства, що мають:

- технічну перевагу;
- кращу організацію виробничого процесу;
- більш високу продуктивність праці;
- переваги в кредитуванні.

Бурхливий розвиток продуктивних сил на рубежі 19 і 20 століть посилює процес концентрації виробництва.

Головні напрями розвитку продуктивних сил в кінці 19 століття:

- впровадження у виробництво нових видів машин і двигунів;
- передача електрики на великі відстані;
- впровадження у виробництво нових методів технології в металургії і хімічній промисловості;
- структурні зміни в промисловості (поява нових галузей промисловості, розвиток важкої промисловості);
- розвиток транспорту.

При цьому, загострення конкурентної боротьби посилює процес концентрації виробництва, розорюючи дрібні підприємства і об'єднуючи великі підприємства в найбільші підприємства. Концентрація виробництва і загострення конкурентної боротьби призводять до утворення монополій.

Монополія є особливою організаційною формою в межах капіталістичного господарства. Монополії є об'єднаннями капіталістів, які зосереджують в своїх руках переважний випуск і збут продукції однієї або декількох галузей, що дозволяє їм встановлювати на ринку монопольні ціни на товари і одержувати монопольно високий прибуток.

Сутність монополії проявляється в тому, що після її утворення здійснюється:

- концентрація переважної частини виробництва і збуту продукції однієї або декількох галузей господарства;
- привласнення монополюю високого прибутку як реалізація її економічного панування на ринку;
- встановлення системи монополюю цін.

Історично перші найпростіші форми монополістичних об'єднань капіталістів утворювалися на основі їх тимчасових угод про умови збуту, рівень цін і проведення взаємних торгівельно-фінансових операцій. Первинні форми монополістичних короточасних об'єднань:

- конвенції – вид торгових угод між капіталістами, їх угрупованнями і державами з питань митного оподаткування, ставок митного збору та ін.;
- пули – вид угоди між капіталістами, в яких прибуток всіх учасників поступає в загальний фонд і розподіляється пропорційно величині капіталу, вкладеного учасниками пулу, і (або) залежно від об'ємів реалізованої продукції;
- ринги – угода підприємців, що має на меті підвищення цін на той або інший товар, шляхом затримання товару на складах до найвигіднішого моменту для продажу;
- корнери – форма об'єднання капіталістів для оволодіння ринком якого-небудь товару за допомогою його купівлі з метою подальшого спекулятивного перепродажу.

На початку 20 століття капіталістів не об'єднаних в монополістичні союзи майже не залишилося. Ці об'єднання стали постійно діючими і повністю змінили систему функціонування підприємців на ринку.

Основні форми монополістичних об'єднань:

- Картель – об'єднання ряду підприємств однієї галузі, що зберігають виробничу і комерційну самостійність, яке передбачає угоду про ціни, про ринки збуту і про квоти на виробництво. Картелі були типовими для розвитку Німеччини.

- Синдикат – об'єднання ряду підприємств, що виробляють однорідну продукцію, які зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність. (Створюється єдина контора з реалізації вироблених усіма підприємствами товарів). Синдикати були типовими для Росії і Франції.

- Трест – об'єднання підприємств однієї галузі, що втрачають виробничу і комерційну самостійність, які підлеглі одному управлінню і одержують прибуток пропорційно сумі вкладеного капіталу. Трести були типовими для США.

- Концерн – об'єднання підприємств різних галузей економіки шляхом встановлення фінансового контролю над ними через купівлю їх акцій. Типові для Японії і США.

Для картелю і синдикату характерна горизонтальна інтеграція виробництва, а для тресту і концерну характерна вертикальна інтеграція виробництва. Якщо підприємства, що входять в концерн не пов'язані між собою процесом вертикальної інтеграції, така монополія отримала назву - конгломерат.

Подальша еволюція монополістичних об'єднань включає два процеси.

1. Комбінування – поєднання в одному об'єднанні підприємств різних галузей промисловості, які є або послідовними ступенями обробки сировини, або грають допоміжну роль по відношенню до основного виробництва.

Види комбінування:

- горизонтальне – виробництво різноманітної продукції на єдиній сировинній основі;

- вертикальне – охоплення підприємствами монополії всього виробничого процесу від видобутку сировини до випуску готової (кінцевої) продукції.

Переваги комбінування:

- прирівнює відмінності кон'юнктури ринку і забезпечує отримання більш постійної норми прибутку;

- укріплює позиції підприємств в конкурентній боротьбі, особливо під час криз;
- відкриває більш широкий доступ до технічних удосконалень, забезпечує за рахунок цього отримання додаткового прибутку;
- усуває торгового посередника.

2. Диверсифікація виробництва означає об'єднання підприємств, виробничо і технологічно не пов'язаних між собою, які випускають продукцію широкої номенклатури безпосередньо на ринок. Диверсифікація припускає поєднання спеціалізації з багатогалузевим характером виробництва.

Переваги диверсифікації:

- ці монополії позбавлені ризику, пов'язаного з веденням виробництва в межах вузькоспеціалізованих підприємств;
- зменшуються труднощі збуту продукції;
- підвищується конкурентоспроможність монополій;
- розширюються можливості міжгалузевого переливу капіталу;
- недолік прибутку по одних видах товарів компенсується підвищеними доходами по інших.

Монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поряд з нею. Монополісти конкурують між собою, в той же час і конкуренти стають монополістами. Синтез полягає в тому, що монополія може триматися тільки завдяки тому, що вона постійно вступає в конкурентну боротьбу.

Напрями і мета конкурентної боротьби монополій:

- усередині монополій – за вигідні ринки, рівень цін, квоти виробництва, контрольний пакет акцій, за частку прибутку, за керівні пости в монополії;
- між монополіями однієї галузі:
  - 1) за неподільне панування в галузі і придушення конкурентів,
  - 2) за оволодіння новітніми досягненнями науково-технічної революції, встановлення контролю за патентами і ліцензіями,

3) за державні замовлення;

- між монополіями, що випускають взаємозамінну продукцію – «боротьба субститутів»;
- між монополіями різних галузей, що виробляють різні товари – «боротьба за долар споживача»;
- між монополіями і аутсайдерами – за данину від частини прибутку немонополізованих підприємств (монополюючі - низькі ціни на товари, які купуються монополією).

Методи конкурентної боротьби, вживані монополіями: позбавлення сировини, збиття цін, позбавлення кредиту, бойкоти, позбавлення можливостей збуту.

Ринкові форми монополістичної конкуренції:

- цінова конкуренція – відкрита (збиття цін – «демпінг») і прихована (маневрування цінами – система таємних знижок і поступок, збільшення в ціні частки прибутку для торгових компаній, зрівняння цін на товари різної якості);
- нецінова конкуренція – маніпулювання умовами оплати, підвищення якості і надійності виробів, надання додаткових гарантій і послуг, реклама.

Позаринкові форми конкурентної боротьби:

- розвідка техніко-технологічних можливостей конкурентів («промислове шпигунство»);
- переманювання фахівців (послаблення конкурентів за рахунок погіршення якості робочої сили, що ними використовується);
- фінансові махінації і спекуляція цінними паперами;
- боротьба навкруги урядових субсидій, контрактів, державних постів («особиста унія» монополій і держави);
- проштовхування або блокування законодавчих пропозицій на всіх рівнях державної влади («лобіювання» необхідних змін в економічному законодавстві країни).

Виникнення і розвиток монополій в промисловості викликало необхідність зміни організації кредитних відносин, так що починається процес концентрації і централізації банківського капіталу.

Форми концентрації і централізації банківського капіталу:

- зростання загальної суми банківських внесків, зосередження основної маси внесків в найбільших банках;
- пряме поглинання великими банками дрібних і середніх установ;
- розвиток сіті відділень банків;
- переростання банків в установи «універсального характеру»;
- боротьба між провідними банками за гегемонію;
- «угоди» між банками;
- злиття найбільших банків;
- тенденція до утворення тресту банків.

Банківські монополії є об'єднаннями банків, які панують в банківській справі і привласнюють монополю високий прибуток. По мірі формування банківських монополій змінюється роль банків в капіталістичному виробництві оскільки через банківські рахунки, умови надання кредиту і управління цінними паперами промислових підприємств вони отримують можливість контролювати торгівельно-промислові операції представників великих монополістичних структур. Відбувається зрощування промислового і банківського капіталу.

Шляхи злиття промислового і банківського капіталу:

- впровадження банківського капіталу в промисловість – купівля банками акцій промислових компаній, участь банків в будівництві нових підприємств, випуск і розміщення банками акцій промислових підприємств;
- впровадження капіталу промислових монополій в банківську справу – купівля промисловими монополіями акцій банків, придбання промисловими монополіями контролю над банками, відкриття промисловими монополіями банків або фінансових компаній.

Таким чином відбувається формування, так званого, “фінансового капіталу”. Фінансовий капітал є монополістичний промисловий капітал, що злився з банківським капіталом. Характерні риси фінансового капіталу:

- рухливість і гнучкість функціонування;

- надзвичайно високий ступінь концентрації капіталу і виробництва;
- переплетіння капіталу всередині країни і іноземного капіталу;
- перехід від індивідуалізованої до знеособленої капіталістичної власності.

В післявоєнний період фінансовий капітал стає результатом зрощування промислових монополій не тільки з банками, але і з різноманітними фінансово-кредитними установами, серед яких: страхові товариства, інвестиційні трасти, ощадні установи, добродійні, пенсійні і інші фундації. І якщо в початковий період монополістичного розвитку капіталістичних країн вищою формою приватнокапіталістичної монополії був концерн, в міжвоєнний і післявоєнний період формуються, так звані, фінансово-промислові групи.

Фінансово - промислова група це монополістичний банківсько-промисловий комплекс, що об'єднує капітали в різних сферах підприємницької діяльності і пов'язаний інтересами збагачення. На чолі фінансово-промислових груп знаходиться нечисленна група найбільших фінансових магнатів, що володіють промисловими і банківськими монополіями і фактично здійснюють економічне панування в найважливіших галузях господарства (так звана, «фінансова олігархія»).

Розвиток фінансово-промислових груп веде до розповсюдження їх впливу за межі державних формувань, в першу чергу в колонії і напівколоніальні країни. Це викликано необхідністю постійного розвитку, збільшення капіталу і сфери впливу. Даний процес отримав назву вивозу капіталу.

Можливість вивозу капіталу створюється тим, що рівень розвитку багатьох колоніальних територій забезпечує елементарні умови здійснення промислового виробництва. Необхідність вивозу капіталу пояснюється тим, що за межами країни капітал може бути розміщений у виробництво з більш високою нормою прибутку. Форми вивозу капіталу за формою власності є приватний і державний вивіз капіталу. За метою і характером використання, розрізняють вивіз капіталу:

- підприємницький – прямі вкладення капіталу в будівництво і функціонування нових підприємств («прямі інвестиції») і «портфельні вкладення» капіталу (купівля акцій вже існуючих підприємств);

- позичковий – зовнішні позики і внески в іноземних банках.

В результаті вивозу капіталу формуються міжнародні монополії.

Міжнародні монополії – це найбільші монополістичні фірми з підприємствами за кордоном, або союзи фірм різної національної належності, що встановлюють панування в одній чи декількох сферах економіки країни для отримання максимальних прибутків.

Види міжнародних монополій:

- транснаціональні монополії (засновані на одне-національному капіталі);

- багатонаціональні монополії.

Вивіз капіталу формує, таким чином, особливі відносини між країнами, які ввозять, і країнами які вивозять капітал. Ці відносини отримали назву територіального розділу світу. Але такий розділ не виключає переділу, якщо співвідношення сил між країнами змінюється. Саме бажанням найбільших капіталістичних країн здійснити переділ сфер впливу і колоній (тобто, змінити співвідношення сил між найбільшими монополіями і союзами монополістів цих країн) і викликало обидві світові війни 20 століття.

Перша світова війна ознаменувала етап розвитку монополістичного капіталізму в світовій економіці в цілому. Світ був поділений між імперіалістичними країнами і потребував переділу колоній і залежних територій для просування на них національного капіталу. Економічні наслідки першої світової війни для всієї економічної системи господарювання можна охарактеризувати як формування державно - монополістичної системи господарювання у всіх країнах Європи і в США.

Післявоєнний процес відновлення економіки характеризується тим, що всі країни використовували економічні важелі дії на підприємницькі структури, в тому числі і методи державного втручання в економіку, які були апробовані в ході війни. Необхідність посилення

державного впливу на підприємницькі структури була викликана двома процесами:

- необхідністю підтримки приватного підприємництва у зв'язку з розоренням частини підприємців в період військових дій;
- необхідністю стимулювання процесів демілітаризації економіки.

Посилення державного впливу виявилось в декількох формах: а) збільшення державних замовлень монополістичним підприємствам, б) формування державно - монополістичної власності, в) змін в області фінансової політики. Уряди всіх розвинутих країн прагнули посилити вплив на ринки, використовуючи всілякі державні важелі регулювання від грошової політики до участі держави в будівництві нових підприємств. Такий вплив держави викликав значний опір старих монополістичних структур, але в умовах післявоєнної кризи цей опір призвів лише до централізації функціонуючих капіталів. При цьому, велику роль починають грати корпоративні монополії, які були пов'язані з системою державного управління. Саме зрощування монополістичних структур з державним апаратом призвело до формування економічної системи, яка має назву державно - монополістичний капіталізм. На основі цієї системи відбувався розвиток економіки країн Європи і США в міжвоєнний період.

Найскладнішою економічною подією міжвоєнного періоду була економічна криза 1929-33 років, яку в історії прийнято називати «Велика депресія».

В середині 20-х років відбуваються значні зміни науково-технічної оснащеності підприємств важкої промисловості і машинобудування (як наприклад, конвеєрна організація виробництва в автомобілебудуванні). Але розвиток монополій трестового типу призвів до відриву виробництва від реальної ринкової ситуації, оскільки збільшення об'ємів виробництва в умовах монополізації економіки не приводило до зниження цін на вироблену продукцію. В той же час збільшення об'ємів виробництва здійснювалося за рахунок зростання продуктивності праці, тобто не було викликане збільшенням кількості робочих місць або

підвищенням заробітної плати. Отже, збільшення об'ємів виробництва не було викликане адекватним зростанням платоспроможного попиту. Це і викликало кризові явища, які охопили основні підприємства машинобудування в 1929 році. Криза перевиробництва в машинобудуванні призвела до різкого скорочення об'ємів реалізації сировини і напівфабрикатів, що в свою чергу викликало скорочення об'ємів виробництва на підприємствах важкої промисловості (аж до їх повної зупинки). Це у декілька разів збільшило кількість безробітних, що ще більше скоротило платоспроможний попит населення і викликало кризові явища в галузях, пов'язаних з виробництвом і реалізацією товарів народного споживання.

Саме такими особливостями характеризується економічна криза 1929-33 років. Період депресії, як відомо, є періодом формування основного капіталу для наступного етапу підйому економіки. В період після «Великої депресії» це викликало зміну фінансово-кредитної системи і державного впливу на економіку. В цьому напрямі і здійснюється подальший розвиток економічної системи всіх країн Європи і США. В цілому, саме цей напрям розвитку говорить про вихід тієї або іншої країни з кризи (економічної депресії), хоча кожна країна виходила з власних економічних, соціальних і політичних передумов. Шляхи виходу з кризи 1929-33 років можна розглянути на трьох прикладах:

1. США, де після-кризовий розвиток здійснювався в межах поширення впливу фінансово-промислового капіталу і поглиблення дії державних структур на фінансову систему. Тут вперше була зроблена спроба розрахувати обсяги споживання і можливості виробництва необхідних населенню товарів і послуг. І на цій основі розглянути можливості їх збалансування з точки зору залучення державних фінансових коштів. Тобто, для виходу з кризи передбачалось здійснення державних інвестицій з метою збільшення зайнятості населення, і таким чином, стабілізація споживчого і виробничого попиту.

2. Франція. Вихід з кризи був знайдений в стимулюванні розвитку дрібного і середнього бізнесу, за рахунок якого збільшилася

кількість зайнятих, а, відповідно, зросла платоспроможність населення. Але така політика не сприяла розвитку галузей важкої промисловості, що і позначилося в ході Другої світової війни.

3. Німеччина. Вихід з кризи здійснювався за допомогою формування військової промисловості, тобто за рахунок державного інвестування у важку промисловість з метою переоснащення її для виробництва озброєння. Для здійснення такої політики в країні було проведено примусове трестування всіх, без виключень, підприємств країни. Для збільшення можливостей інвестування багато середніх і дрібних підприємств були акціоновані, але випуск акцій здійснювався в межах даного підприємства з передачею акцій працівникам підприємства. Таким чином, були сформовані економічні основи підготовки економіки Німеччини до Другої світової війни.

Друга світова війна (економічний аспект):

передумови: найгостріші міжімперіалістичні суперечності, створення фашистської милітаризованої економіки;

наслідки:

1. зосередження двох третин промислового виробництва і золотого запасу світу в США,
2. крах колоніальної системи,
3. створення світової системи соціалізму,
4. створення двох військово-політичних блоків НАТО і ОВД,
5. створення і реалізація «плану Маршалла»,
6. створення економічних блоків ОЕСР (організації економічної співпраці та розвитку), ЄЕС (організації європейської економічної співпраці), РЕВ (рада економічної взаємодопомоги).

Післявоєнний розвиток Західноєвропейських країн характеризується зміною структури виробництва і формуванням системи державного впливу на економіку. В післявоєнному розвитку можна виділити два етапи:

1. Безпосередньо етап відновлення економіки зруйнованої Другою світовою війною. Цей етап характеризується значним державним впливом на всі сфери економічного життя, як на мікро-, так і на макро-

рівнях. Державні дії охопили в першу чергу фінансово-кредитну сферу економіки, а також, інвестиційні проекти пов'язані з розширенням впливу транспортної національної системи. Основами формування напрямів розвитку економіки в даний період є, так званий, «план Маршала» розроблений групою провідних американських фахівців для найшвидшого відновлення економіки країн Західної Європи і Японії. Дії держави в цей період були найширшими, аж до розробки і впровадження індикативних планів розвитку економіки (Франція). Ці плани не були обов'язковими для підприємств, а лише формували основні напрями розвитку економіки.

2. 60-70 роки. Цей період характеризується формуванням нових підприємств і галузей виробництва, що призводить до значного перерозподілу фінансових коштів між галузями виробництва. В цей період здійснюється достатньо швидке зростання всіх галузей виробництва, що викликає необхідність дослідження ринків збуту товарної продукції не тільки безпосереднього народного споживання, але і товарів промислового попиту. Збільшення обсягів виробництва здійснюється за рахунок диференціації продукції, що в межах достатньо стабільної грошово-кредитної системи веде до формування єдиних світових цін на основні види промислової продукції і сировинні ресурси.

Таким чином, період монополістичного капіталізму починає отримувати нові, міждержавні, риси, пов'язані з усестороннім вивченням світового ринку і впливом всіх процесів світового ринку на розвиток економіки кожної окремої країни.

Термінологічний мінімум

Накопичення – процес збільшення капіталу за рахунок залучення у виробництво частини отриманого підприємцем прибутку.

Кругообіг – процес перетворення грошового капіталу в товарний і виробничий капітал при виробництві нового товару, а потім знову в грошовий капітал при реалізації виробленого товару. Час обороту – час, протягом якого здійснюється один кругообіг даного капіталу.

Інтеграція виробництва - процес взаємозв'язку і взаємовпливу, що виникає між підприємствами, в результаті спеціалізації і кооперації різних виробничих процесів. Горизонтальна інтеграція – процес інтеграції підприємств однієї галузі. Вертикальна інтеграція – процес інтеграції підприємств різних галузей, пов'язаних єдиним виробничим циклом.

Акція – цінний папір, підтверджуючий право власності свого власника на частину капіталу підприємства, який дає йому право отримання частини прибутку підприємства - дивіденду.

Акціонерне товариство – підприємницька структура, капітал якої базується на випуску і розповсюдженні акцій.

Контрольний пакет акцій – пакет акцій, що дає власнику можливість повного контролю за процесом функціонування підприємства (50% + 1 акція).

«Система участі» - система управління самостійними підприємствами за допомогою послідовного придбання контрольних пакетів акцій.

«Особиста унія» - система управління, заснована на участі власників одних компаній в управлінні іншими компаніями за допомогою особистих зв'язків.

Додаткова інформація

«Новий курс» Ф.Рузвельта.

«Новий курс» є однією з найуспішніших реформ економіки 20 століття. Виділяють два етапи цієї реформи:

Перший етап - з 1933 до 1935 року.

- Прийнятий «надзвичайний закон про банки» - «девальвація долара».
- Прийнятий «закон про відновлення національної промисловості», відповідно до якого прийнятий «кодекс чесної конкуренції» (правила конкуренції, зайнятості і найму).
- Створена «Адміністрація суспільних робіт» - створення трудових таборів для безробітної молоді 18-25 років (будівництво автострад,

аеродромів, мостів, очищення лісу, меліоративні роботи, лісонасадження).

- Прийнятий закон «про регулювання сільського господарства» - скорочення посівних площ, фінансування фермерської заборгованості, інфляційні заходи.

Другий етап - з 1935 року до початку Другої світової війни.

– Прийнятий закон Вагнера «Національний акт про трудові відносини», відповідно до якого признавалося право робітників на страйки, дозволялася діяльність профспілок, судам надавалося право розглядати скарги профспілок на порушення закону.

– Прийнятий закон «про соціальне забезпечення» - введена система єдиних пенсій по старості, допомога при безробітті.

– Прийнятий закон «про справедливі умови праці» - заборонялося використання дитячої праці, встановлювалися єдині норми заробітної плати, її мінімальний і максимальний рівень, максимальні межі тривалості робочого тижня (44 години).

Питання для поглибленого вивчення теми

1. Модель «монополістичного капіталізму».

1. Основні риси монополістичного капіталізму:

- панування монополій;
- фінансовий капітал і фінансова олігархія;
- вивіз капіталу замість вивозу товару;
- економічний поділ світу міжнародними монополіями;
- територіальний поділ світу.

2. Еволюція капіталістичної системи господарювання:

- генезис форм і методів конкуренції;
- динаміка моделей ціноутворення;
- розвиток економічних суб'єктів;
- еволюція форм ринків.

3. Особливості відтворення суспільного капіталу:

- промисловий цикл і його особливості;
- структурні зрушення в економіці;
- проблема синхронності світового економічного циклу.

Теми доповідей

1. Ленін В.І. "Імперіалізм як вища стадія капіталізму".
2. Фінансовий капітал та фінансова олігархія – характерні риси та особливості утворення в різних країнах.

Економічний словник

Капіталістична конкуренція. Внутрішньогалузева конкуренція. Ринкова (суспільна) вартість. Ринкова ціна. Міжгалузева конкуренція. Середній прибуток. Середня норма прибутку. Формула середньої норми прибутку. Ціна виробництва. Закон тенденції норми прибутку до зниження.

Торговий капітал. Формула торгового капіталу. Торговий прибуток. Формула середньої норми прибутку з урахуванням торгового капіталу. Норма експлуатації торгових працівників. Оптова торгівля. Роздрібна торгівля. Кооперативна торгівля. Зовнішня торгівля. Торговий баланс. Вільна торгівля. Протекціонізм.

Література для конспектування

1. Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма.- Полн. сб. соч. Т. 27.
2. Перло В. Империя финансовых магнатов. М. 1958.
3. Владимиров Т. Финансовый капитал. М., 1963.
4. Менгер К. Основания политической экономии. М. 1903.
5. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ. Л. 1926.

Пошукові питання

1. Дайте порівняльну характеристику основних форм монополістичних об'єднань за наступними критеріями:
  - 1) ціль об'єднання;
  - 2) методи спільних дій;
  - 3) об'єднання сфер діяльності (комерційної, виробничої, фінансової);
  - 4) розвиток інтеграційних зв'язків.
2. Охарактеризуйте основні ознаки монополістичного капіталізму за наступними рисами:
  - 1) володарювання монополій;

- 2) фінансовий капітал і фінансова олігархія;
- 3) вивіз капіталу замість вивозу товару;
- 4) економічний розділ світу;
- 5) територіальний поділ світу.

2. Модель «державно - монополістичного капіталізму».

1. Держава в сучасній економічній системі:
  - сутність державної власності;
  - державно - монополістичне підприємництво;
  - сутність державно - монополістичних комплексів (ВПК).
2. Господарський механізм ДМК:
  - державно - монополістичне регулювання;
  - державно - монополістичне програмування і прогнозування економіки;
  - вплив на ціни і ціноутворення;
3. Імперіалістична інтеграція:
  - міжнародні форми ДМК;
  - «переділ світу» і його сучасні особливості;
  - неоколоніалізм: його сутність і методи.

Економічний словник

Економічна криза надвиробництва. Основна причина економічних криз. Промисловий цикл капіталістичного відтворення. Криза. Депресія. Пожвавлення. Підйом. Матеріальна основа капіталістичного циклу. Аграрна криза.

Теми доповідей

1. Економічна програма Кейнса Дж. М.
2. Основні ідеї “Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей”.

Література для конспектування

1. Крупнейшие промышленные и торговые монополии: Эконом.-стат.справ. М. 1986.
2. Современные транснациональные корпорации: Экон.-стат. Справ. М. 1983.
3. Норден А. Некоронованные властители М. 1978.
4. Кларк Дж. Б. Распределение богатства. М. 1934.

5. Веблен Т. Теория праздного класса. М. 1984.

Пошукові питання

1. Визначте основні напрями формування системи контролю у фінансово-промисловій групі, з огляду на наступні фактори:
  - 1) володіння акціями;
  - 2) особиста унія;
  - 3) система «участі»;
  - 4) об'єднання й угоди, злиття.
2. Визначте поняття, внутрішньо властиві періоду державно-монополістичного капіталізму:
  - 1) олігополія; 2) конгломерат; 3) диверсифікація;
  - 4) концентрація виробництва; 5) централізація капіталу;
  - 5) фондова біржа; 7) лихварство; 8) відсоток;
  - 9) монополні ціни;
  - 10) ТНК.

Тема 7. Постіндустріальне суспільство: досягнення і проблеми економічного зростання.

Зміст

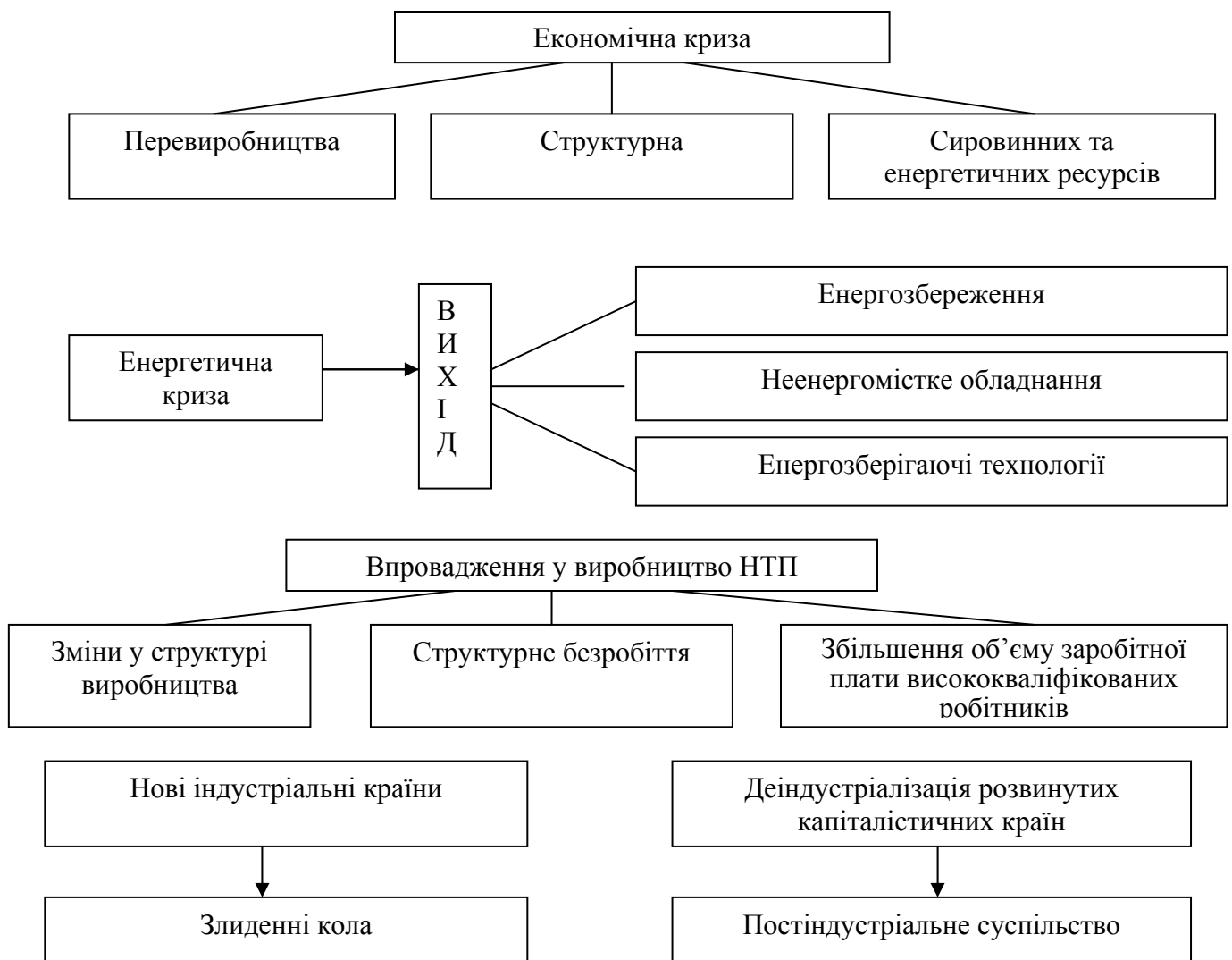
1. Кризові явища в світовій економіці в 70-і роки. Основні причини нестабільності в 70-ті роки. Стагфляція: структурна криза або «перегрів» кон'юнктури? Проблема сировинних ресурсів і її вирішення. Енергетичні ресурси і світова політика.
2. Інновації як чинник економічного зростання. НТП і зростання галузевих промислових досліджень. Основні напрями революції в техніці і технології промислового виробництва. Тиск попиту і збільшення експорту продукції розвинутих країн. Індустріалізація і деіндустріалізація в розвинутих країнах. Нео протекціонізм і розвиток транснаціональних корпорацій.
3. Особливості економіки країн, що розвиваються. «Нові індустріальні країни»: економічні передумови і соціально-політичні можливості швидкого економічного зростання. Форми державного впливу на розвиток економіки і вплив ТНК. Особливості економічного розвитку

Південної Кореї, Чилі, Бразилії і Аргентини, їх місце в світовій економіці.

4. Країни Персидської затоки і формування ОПЕК, особливості економіки країн - експортерів нафти. Основні чинники економічного зростання цих країн в сучасних умовах. Основні напрями економічного розвитку і інтеграції цих країн в світову економіку.

5. Країни «третього світу»: соціально-економічні і політичні особливості розвитку «слаборозвинених країн» Азії і Африки. «Демографічна революція» і проблеми продовольчого забезпечення населення цих країн. Проблеми сировинних ресурсів і якості робочої сили. Основні умови і шляхи розвитку країн «третього світу»: економічна «допомога» і використання власних можливостей.

Блок схема до теми 7.

Базові положення

Економічна криза 70-х років стала результатом соціально-політичних перетворень в країнах третього світу. Формування самостійних держав в Азії і Африці до 1972 року створило передумови зміни цін на основні сировинні ресурси, що поставляються з цих країн. Тому, економічна криза 1972-75 років зазвичай і називається «енергетичною кризою», оскільки її розвиток був наслідком різкого підвищення цін на нафту і інші енергетичні ресурси. Підвищення цін на нафту і газ відбулося в результаті формування міжнародної організації країн-експортерів нафти (ОПЕК), яка утворила монополістичну структуру картельного типу, тобто здійснила розподіл ринків збуту, квотування виробництва і встановлення єдиних цін для всіх країн-учасників організації.

Вперше в світовій практиці монополія сформувалася не як економічне, а як політичне об'єднання країн, метою яких був вихід з колоніальної залежності. Підвищення цін на нафту відповідно до цінової залежності між всіма енергоносіями викликало відповідне зростання цін на всі енергоносії. Таке зростання цін призвело до дуже швидкого розвитку економічної кризи у всіх розвинутих країнах. Економічна криза була спровокована збільшенням витрат на виробництво за рахунок зростання цін на енергоносії, що викликало різке скорочення виробництва і реалізації продукції підприємств важкої промисловості і машинобудування.

Економічна криза 1972-75 років є першою і найзначнішою енергетичною кризою за всю історію розвитку економіки. Збільшення цін на електроенергію призвело до різкого скорочення не тільки обсягів виробництва, але і до зупинки більшості енергоємних підприємств. Це призвело до скорочення об'ємів закупівель енергетичних ресурсів і викликало необхідність швидких техніко-технологічних змін у всіх галузях виробництва. Саме необхідність скорочення споживання енергоносіїв призвела до прискорення впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу. При цьому, держава була вимушена проводити політику із стимулювання енергозбереження і

виробництва менш енергоємних машин і устаткування. Можна виділити три етапи виходу Західних країн з енергетичної кризи. Наприклад, у США це:

1. Зменшення енергоспоживання. В США вже до початку 1973 року була розроблена програма енергозбереження, яка включала в себе: а) «віялові відключення» електроенергії по регіонах країни, б) зміну змінності роботи устаткування на всіх підприємствах країни, в) рекламу енергозберігаючих дій для населення.

2. Виробництво неенергоємного устаткування. Для США в 1975 році була розроблена програма впровадження у виробництво таких машин і устаткування, які були розраховані на менше споживання енергоносіїв. Причому це стосувалося як засобів виробництва, так і предметів споживання.

3. Впровадження у виробництво енергозберігаючих технологій. Для США ця програма була розроблена на початку 1978 року. Вона була направлена на перепрофілювання підприємств і будівництво нових підприємств, технологічний процес на яких використовував новітні досягнення науки з метою скоротити енергоспоживання підприємства в цілому. При цьому виникли негативні наслідки – при зупинці старих великих підприємств, особливо металургійних, люди залишали цілі селища і міста. Виникали, так звані, «міста – примари». Тільки до 1985 року уряд США визнав необхідність того, що власник підприємства повинен повністю зруйнувати старе підприємство і побудувати на його місці нове.

Саме державна політика, направлена на скорочення енергоспоживання, дозволила США і країнам Західної Європи протягом 10 років сформувати таку економічну структуру виробництва, яка дала можливість стабілізувати ціни на енергоносії, а потім призвела до зниження цін на нафту і газ на світовому ринку.

Таким чином, в 70-х роках відбулися значні структурні зміни у всіх, без виключення галузях виробництва. Саме тому, економічну кризу 70-х років іноді називають структурною кризою. Зміна структури

економіки в цей час викликана новим етапом в розвитку науково-технічного прогресу.

Науково-технічний прогрес – це взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, обумовлений потребами матеріального виробництва, зростанням і ускладненням суспільних потреб. Науково-технічний прогрес має дві основні форми:

- еволюційну, коли зміни здійснюються порівняно поволі і частково, на основі вдосконалення традиційних технологій;
- революційну, коли технологічні основи виробництва змінюються кардинально і різко.

Вони обумовлюють одна одну:

- накопичення порівняно невеликих змін в науці і техніці завжди призводить до докорінних якісних перетворень,
- з переходом до принципово нової техніки і технології революційні зміни поступово переростають в еволюційні.

Науково-технічна революція – означає докорінні перетворення в системі наукового знання (у тому числі, в техніці і технології), що відбуваються в зв'язку з історичним процесом розвитку людського суспільства. Новітні досягнення в науці і техніці несуть з собою переверт в продуктивних силах суспільства, створюють величезні можливості зростання виробництва:

- відкриття в області атомної і молекулярної структури речовини заклали основи створення нових матеріалів;
- успіхи в хімії зробили можливим створення речовин з наперед заданими властивостями;
- вивчення електричних явищ в твердих тілах і газах стало основою електроніки;
- дослідження структури атомного ядра відкрило шлях до практичного використання атомної енергії.

Саме ці процеси викликали величезні зміни у структурі виробництва і у виробничих відносинах (які стали особливо відчутними після економічної кризи 1972-75 років), що дозволило виділити новий етап розвитку соціально-економічної структури виробництва і

споживання, етап, так званої, постіндустріальної економіки. Зміна структури виробництва в промисловості в цей період часу характеризується автоматизацією виробничого процесу. При цьому відбуваються значні зміни в області як застосування робочої сили, так і рівня кваліфікації робочої сили, необхідної на підприємстві.

Саме це і призвело до значних змін в соціальній сфері, нематеріальному виробництві, сфері освіти і науки. Оскільки:

- по-перше, зміна структури виробництва викликала необхідність в значних і масштабних науково-дослідних розробках, направлених не тільки у важку промисловість і машинобудування (як до початку структурної кризи), але і у виробництво предметів споживання. Це викликало посилення уваги до проблем освіти, функціонування наукових установ і підприємств венчурного бізнесу;
- по-друге, впровадження у виробництво досягнень НТП призвело до значного ускладнення процесів виробництва, що викликало необхідність залучення в промислове виробництво більш кваліфікованої робочої сили, і, відповідно, призвело до збільшення обсягів змінного капіталу, в порівнянні з попереднім періодом часу;
- це викликало, по-третє, появу значного структурного безробіття, яке залишило за межами підприємств промислового виробництва велику кількість людей працездатного віку. Для їх працевлаштування вживалися державні заходи із стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в сферах як матеріального, так і нематеріального виробництва.
- і, по-четверте, збільшення обсягів заробітної плати висококваліфікованих робітників на великих промислових підприємствах зробило можливим розвиток малого і середнього бізнесу з надання послуг населенню і призвело до того, що на початку 80-х років у всіх розвинутих Західних країнах дві третини населення працювало в нематеріальному виробництві і на підприємствах обслуговуючого сектора економіки.

Ще одним процесом, який був стимульований кризою 70 років, був процес перенесення великими транснаціональними компаніями

підприємств переробної і важкої промисловості ближче до джерел сировини, тобто в країни, що розвиваються. Дешева робоча сила, більш низькі ціни на електроенергію і сировину, відсутність державного контролю за екологічними наслідками процесу виробництва зробили будівництво і експлуатацію підприємств важкої промисловості в країнах, що розвиваються, виключно вигідним.

Процес масового переміщення підприємств важкої і хімічної промисловості з розвинутих країн в країни, що розвиваються, отримав назву «деіндустріалізації» економіки Західних країн. Цей процес став основою перетворення економіки країн третього світу і призвів до диференціації їх розвитку, так що різке зростання виробництва стало характерною особливістю багатьох країн, що розвиваються.

В цей період зі всього числа колишніх колоніальних і напівколоніальних країн виділяється група країн з дуже швидким індустріальним розвитком – це, так звані, нові індустріальні країни. Ці країни в період колоніальної залежності розвивалися як сировинна база промисловості метрополії і мали достатній рівень розвіданих ресурсів. І, тому, коли в 80-х роках в Західних країнах почався процес деіндустріалізації, саме в ці країни попрямував потік капіталів для будівництва підприємств важкої промисловості і хімічного виробництва. В нових індустріальних країнах швидко з'явилася велика кількість підприємств, в основному підприємств чорної і кольорової металургії і хімічної промисловості, що викликало ряд взаємопов'язаних соціально-економічних процесів:

1. Поява індустріальних підприємств викликала необхідність підготовки робочої сили, що має достатній рівень знань, умінь і навичок для роботи в умовах промислового виробництва. Відповідно з'являються школи і середні технічні учбові заклади.

2. Навкруги підприємств почали швидко виникати міста, що повинні були мати достатню інфраструктуру для забезпечення підприємств не тільки робочою силою, але і енергоносіями, водними ресурсами та ін. Відповідно, будуються гідроелектростанції, системи водопостачання, дороги.

3. Це дало можливість здійснити швидке зростання допоміжних галузей економіки (будівельна індустрія, транспорт, зв'язок).

Причому, приплив західного капіталу був тим більшим, чим більш прибутковим було здійснення виробництва саме в цій країні, а прибутковість виробництва залежала від ряду чинників:

- від наявності родовищ і можливостей їх експлуатації;
- наявності робочої сили, яка могла бути підготовлена для здійснення тих або інших робіт;
- в цих країнах був, більш низький рівень середньої заробітної плати (чим в західних країнах), що дозволило одержувати додатковий дохід від експлуатації робочої сили;
- відсутність державної регламентації охорони навколишнього середовища, дала транснаціональним компаніям можливість одержувати надприбуток за рахунок використання застарілих технологій, а також відсутності засобів очищення води, повітря та ін.

Ці чинники створили вигідні умови функціонування транснаціональних корпорацій в нових індустріальних країнах. Розвиток промисловості за рахунок припливу іноземного капіталу викликав різке зростання міст, але сільське господарство, виробництво продовольства і предметів першої необхідності, залишилося на колишньому (до індустріального) рівні. Можливість роботи на промислових підприємствах в містах викликала різку диференціацію доходів населення і рівня життя в сільськогосподарських та промислових регіонах всіх нових індустріальних країн. А це, відповідно, викликало різкий притік в міста некваліфікованої робочої сили з сіл, що

- по-перше, збільшило тиск на працююче населення, утримуючи заробітну плату на достатньо низькому рівні;
- по-друге, скоротило виробництво сільськогосподарської продукції, що викликало необхідність з боку держави здійснення закупівель за межами країни основних продуктів харчування.

Таким чином, з розвитком індустріального виробництва в цих країнах виявилася подвійна залежність від зарубіжних країн:

- від припливу іноземного капіталу;
- від притоку сільськогосподарських товарів.

Основною проблемою всіх нових індустріальних країн є недостатність національного капіталу. Саме доходи від використання національного капіталу мали б дати можливість розвитку системи соціального забезпечення, пенсійного забезпечення, народної освіти, тобто системи розвитку робочої сили на рівні країни в цілому, а не на рівні окремого підприємства. Цей брак власного капіталу викликаний політикою транснаціональних корпорацій, орієнтованих на вивіз всього одержуваного прибутку з країни, за допомогою вивозу виробленої продукції. Таким чином, в цих країнах культивується неможливість підготувати кваліфіковану робочу силу, здатну розробити і впровадити у виробництво нові технології, робить неможливим розвиток економіки без зовнішнього притоку капіталу, а зовнішній притік капіталу веде до вимивання з країни отриманого прибутку шляхом вивозу виробленої продукції.

Другою групою країн, що розвиваються, які мають свої особливості на всіх етапах виробничого процесу, є країни – експортери нафти (країни-енергоносії). Наявність великої кількості запасів енергоносіїв і права власності на них дає цим країнам (в першу чергу країнам ОПЕК) можливість диктувати ціни на світовому ринку. Це веде до накопичення достатньої кількості грошових коштів у приватних осіб і у даних держав в цілому, що дає їм можливість проводити політику соціального забезпечення, охорони здоров'я, і в якійсь мірі підняти освітній рівень населення. Але це не змінює основних феодально-орієнтованих соціально-економічних відносин і, відповідно, не дає можливості здійснити підготовку робочої сили для індустріального виробництва. Саме тому, високий рівень життя населення підтримується за рахунок державних вкладень капіталу, а не за рахунок збільшення доходів населення від підприємницької та іншої діяльності.

Тобто, основною соціально-економічною проблемою розвитку країн цієї групи, є брак кваліфікованої робочої сили і неможливість її підготовки усередині країни. Це веде до необхідності здійснення

постійного притоку робочої сили ззовні, що формує залежність країни в техніко-технологічній сфері від іноземних фахівців і, відповідно, західних країн.

Третьою групою країн, що розвиваються, є, так звані, слаборозвинені країни, в яких провідними в економіці є докапіталістичні соціально-економічні відносини. Саме наявність докапіталістичного (первіснообщинного і феодалного) господарського устрою веде до неможливості здійснення розвідки корисних копалин, а відповідно, і розробки їхніх родовищ. При цьому нестабільність соціально-економічної ситуації викликає політичну нестабільність, а отже, конфлікти за право власності на ту або іншу територію, що робить неможливим як розробку корисних копалин, так і здійснення нормальної життєдіяльності. Це вимагає постійних гуманітарних засобів для підтримки стабільного продовольчого і медичного забезпечення життя населення.

Таким чином, в 80 роках повністю сформувалася, так звана, система неокolonіалізму. Це система економічних відносин, нав'язана країнам, що розвиваються, імперіалістичними державами, головним змістом якої є особливий шлях розвитку молодих національних держав.

Економічні методи неокolonіалізму включають:

По-перше, ввіз капіталу в країни, що розвиваються, який здійснюється у наступних формах:

1. Експорт приватного капіталу в країни, що розвиваються, – приватні кредити і позики та створення приватних і змішаних національно-приватних підприємств транснаціональними монополіями.
2. Експорт державного капіталу в країни, що розвиваються, – фінансова «допомога»; державні позики і субсидії, кредити і дари.
3. Державні гарантії приватних експортних кредитів і позик країнам, що розвиваються.

По-друге, нееквівалентний обмін товарами підприємств розвинутих країн та країн, що розвиваються (в зовнішній торгівлі), формами якого є:

1. «Нееквівалентний характер» і сучасні особливості ціноутворення на світовому ринку.
2. «Агресивний протекціонізм» розвинутих країн.
3. Штучне збиття цін на товари, що експортуються країнами, які розвиваються.
4. Штучне збільшення цін на товари, що продаються країнам, які розвиваються.
5. Штучне порушення економічно доцільної структури зовнішньої торгівлі країн, що розвиваються.

По-третє, залучення країн, що розвиваються, в торгівельно-економічні союзи:

1. Створення політико-економічних союзів країн, які належали одній метрополії – Британської співдружності націй, Французького союзу, Організації американських держав.
2. Створення валютних союзів на чолі з колишньою метрополією – стерлінгова зона, зона франка, «імперія» долара.
3. «Асоціація» союзів країн, що розвиваються, з європейським «Загальним ринком».
4. «Співпраця» країн, що розвиваються, з міжнародними фінансово-економічними організаціями.

По-четверте, науково-технічна «допомога» країнам, що розвиваються зі сторони розвинутих країн і транснаціональних монополій:

1. Підписання двосторонніх угод про надання науково-технічної «допомоги», створення спеціалізованих організацій.
2. Підготовка кадрів вищої кваліфікації для країн, що розвиваються, в учбових закладах розвинутих країн.
3. Здійснення «спільних програм науково-технічної співпраці» приватних фірм країн, що розвиваються і розвинутих країн.
4. Переманювання транснаціональними корпораціями кадрів вищої кваліфікації з країн, що розвиваються («витік розуму»).

До політичних форм неокolonіалізму відносять:

- створення «співдружностей», союзів, різних регіональних організацій у складі колишніх колоній і метрополій;
- насадження в країнах, що розвиваються маріонеткових і військово-диктаторських режимів;
- гра на суперечностях між країнами, що розвиваються, і всередині них (розпалювання племінної і релігійної ворожнечі, організація міжнародних і міждержавних зіткнень).

До військових форм неоколоніалізму відносять:

- утворення колишніми метрополіями з цими країнами двосторонніх («оборонних») союзів;
- створення колишніми метрополіями військових баз і розміщення своїх військ на території цих країн;
- ведення проти цих країн агресивних війн;
- організація і здійснення реакційних військових заколотів і переворотів;
- залучення країн, що розвиваються, в існуючі військові блоки розвинутих країн.

До ідеологічних форм неоколоніалізму відносять:

- створення уявної «рівноправності» країн, що розвиваються, з розвинутими державами;
- створення різних представницьких установ і організацій з дорадчими функціями з участю країн, що розвиваються;
- розробка і пропаганда різних соціально-економічних і політичних теорій і доктрин, що реабілітують і підтримують сучасну організацію світової економіки.

Термінологічний мінімум

Економічне зростання – процес стабільного зростання всіх макроекономічних показників розвитку країни.

Безробіття – ситуація на ринку праці, при якій частина працездатного населення не має роботи.

Циклічне безробіття – безробіття, яке збільшується в період кризи в економіці і зменшується в періоди пожвавлення і підйому.

Застійне безробіття – коли людина, знаходячись без роботи, втрачає свою кваліфікацію і не може більше працювати за своєю основною спеціальністю.

Приховане безробіття – коли людина зайнята неповний робочий день або неповний робочий тиждень (сюди ж відносять і сезонне безробіття).

Фрикційне безробіття – коли людина знаходиться в пошуку іншої роботи.

Структурне безробіття – коли при змінах в технології виробництва, працівник даної кваліфікації стає не потрібен підприємству.

Додаткова інформація

Країни, що розвиваються.

Країни, що розвиваються, – це країни Азії, Африки і Латинської Америки, колишні колоніальні, напівколоніальні і залежні країни, що стали незалежними політично державами після краху колоніальної системи.

Склад і структура країн, що розвиваються:

1. «Якнайменше розвинуті країни» (40 країн) – докапіталістичний рівень розвитку.
2. «Країни середнього рівня розвитку» (65 країн) – початковий етап капіталістичного будівництва.
3. «Країни-експортери нафти» (13 країн) – деформований, односторонній індустріальний рівень.
4. «Нові індустріальні країни» (6 країн) – індустріальний рівень, що розвивається.

Основні параметри економіки країн, що розвиваються:

1. Частка в населенні світу – 50%.
2. Частка в промисловому виробництві – 9%.
3. Частка в світовому видобутку металевих руд – 45%.
4. Частка в світовій виплавці металів – 15-16%.
5. Частка в світовому видобутку нафти і газу – 70%.
6. Частка в світовому випуску продукції хімічної і нафтохімічної промисловості – 19-20%.

7. Частка в світовому споживанні первинних джерел енергії – 6%.
8. Виробництво ВВП на 1 жителя в % до рівня розвитку капіталістичних країн – 6-7%.

Загальна характеристика економіки країн, що розвиваються:

- економіка багатуукладна (від патріархальних і родоплемінних до сучасних економічних відносин);
- більшість населення охоплена натурально-господарськими відносинами;
- капіталістичний устрій не є провідним;
- більше 30% населення живе в умовах абсолютної бідності;
- видиме повне і часткове безробіття охоплює від однієї третини до 50% населення;
- зовнішня заборгованість складає більше 1 трильйона доларів;
- на сплату зовнішнього боргу йде 80-90% доходів від експорту;
- неоколоніальний тип індустрії, моновиробництво.

«Нові індустріальні країни»: Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань.

Країни ОПЕК - Алжир, Венесуела, Габон, Індонезія, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, ОАЕ, Саудівська Аравія, Еквадор.

Питання для поглибленого вивчення теми

1. Модель «змішаної економіки».

1. Відношення власності на засоби виробництва - проблеми і перспективи:
  - генезис приватної власності в розвитку економіки;
  - колективна і кооперативна власність - основні протиріччя;
  - корпоратизація власності: стимулювання мотивації або відповідальності.
2. Роль і місце державної власності в змішаній економіці:
  - напрямки розвитку державної власності;
  - форми керування державною власністю;
  - процеси приватизації і реприватизації.
3. Формування «протидіючих сил»:

- роль професійних спілок у системі «змішаної економіки»;
- «Ради споживачів» і контроль за виробництвом та реалізацією продукції;
- «етична» складова бізнесу - Союзи підприємців.

Теми доповідей

1. Теорія “корпоративного соціалізму” в боротьбі проти “відсоткового рабства”.
2. Державне регулювання і приватне підприємництво: еволюція взаємовідносин.

Економічний словник

Відтворення. Капіталістичне просте відтворення. Капіталістичне розширене відтворення. Нагромадження капіталу. Норма нагромадження. Формула норми нагромадження. Маса нагромадження. Технічна будова капіталу. Концентрація капіталу. Централізація капіталу. Концентрація виробництва.

Відносне перенаселення. Поточне перенаселення. Приховане перенаселення. Застійне перенаселення. Безробіття. Капіталістичний закон народонаселення. Загальний закон капіталістичного нагромадження. Абсолютне погіршення положення пролетаріату. Життєвий рівень. Історична тенденція капіталістичного нагромадження. Експропріація.

Література для конспектування

1. Зомбарт В. Современный капитализм. М. 1929.
2. Штаммлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории. Спб. 1907. Т.1.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости процента и денег. М. 1978.
4. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. М. 1959.
5. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. М. 1986.

Пошукові питання

1. Охарактеризуйте основні ознаки економічних криз ХХ століття: 1) падіння виробництва у всіх галузях економіки; 2) монополістичні ціни; 3) депресія; 4) безробіття; 5) структурна криза; 6) енергетична

криза; 7) падіння купівельної спроможності населення; 8) банкрутства технічно застарілих підприємств; 9) «віялове» відключення електроенергії; 10) міста - «примари».

2. Проаналізуйте розвиток капіталістичних відносин у промисловості за наступними критеріями:

- 1) форма промислового виробництва;
- 2) суб'єкти виробництва;
- 3) система коопераційних зв'язків;
- 4) характер використовуваної праці.

2. Модель «постіндустріального суспільства».

1. Основна характеристика продуктивних сил постіндустріального суспільства:

- основні напрямки НТР і їхній вплив на економічний розвиток;
- зміни в здійсненні праці і нові вимоги до робочої сили;
- зміни в організації виробництва.

2. Особливості розвитку галузей економіки:

- структурні зрушення в економіці;
- ріст галузей невиробничої сфери;
- інтернаціоналізація виробництва;
- проблеми інфляційного розвитку.

3. Західні економісти про особливості «постіндустріального суспільства»:

- процеси управління і проблеми власності;
- концепція «техноструктури»;
- роль «системи участі» і «особистої унії» у функціонуванні економіки.

Теми доповідей

1. “Соціально-психологічний інституціоналізм” Т.Веблена: вчення про індустрію та бізнес.

2. Гелбрейт Дж.К. Економічні теорії і цілі суспільства.

Економічний словник

Кругообіг капіталу. Формула кругообігу капіталу. Промисловий капітал. Формула кругообігу грошового капіталу. Формула кругообігу

виробничого капіталу. Формула кругообігу товарного капіталу. Оборот капіталу. Основний капітал. Оборотний капітал. Фізичний знос. Моральний знос. Амортизація. Амортизаційні списання. Амортизаційні відрахування. Амортизаційний фонд. Час обороту капіталу. Формула числа оборотів капіталу. Час виробництва. Робочий період. Річна маса доданої вартості. Формула річної маси доданої вартості. Річна норма доданої вартості. Формула річної норми доданої вартості.

Література для конспектування

1. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М. 1991.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М. 1982.
5. Гэлбрейт Дж.К. Новое индустриальное общество. М. 1969.
6. Гелбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. М. 1979.
5. Харрод Р. К теории экономической динамики. М. 1957.

Пошукові питання

Визначте поняття, внутрішньо властиві державно-регульованому капіталізму: 1) постіндустріальне суспільство; 2) економічний ріст; 3) деіндустріалізація; 4) монопольно-високі ціни; 5) монопольно-низькі ціни; 6) монопольна парасолька; 7) агропромислова інтеграція; 8) антимонопольне законодавство; 9) неопротекціонізм; 10) стагфляція.

3. Особливості економічної системи «нових індустріальних країн».

1. Специфіка економіки «нових індустріальних країн»:
  - процеси індустріалізації країн, що розвиваються;
  - нерозвиненість сільськогосподарського виробництва й аграрного сектору економіки;
  - протиріччя між «містом» і «селом».
2. Вплив ТНК на формування структури економіки «нових індустріальних країн»:
  - чинники позитивного впливу;
  - чинники негативного впливу;
  - проблема підготовки робочої сили необхідної кваліфікації.
3. Теорія «злидених кіл» для «нових індустріальних країн»:
  - проблема «ввозу капіталу»;
  - проблема «відпливу розуму»;

- проблема зберігання навколишнього середовища;
- проблема впровадження досягнень НТП.

Теми доповідей

1. Неоколоніалізм: його сутність і методи.
2. Транснаціональні корпорації в Латинській Америці – фактор розвитку та індустріалізації економіки.

Економічний словник

Позичковий капітал. Формула позичкового капіталу. Капітал як власність. Капітал як функція. Підприємницький дохід. Відсоток. Норма відсотка. Капіталістичний кредит. Короткостроковий кредит. Довгостроковий кредит. Комерційний кредит. Банківський кредит. Споживчий кредит. Державний кредит. Міжнародний кредит. Банки. Банківський прибуток. Акціонерне товариство. Акціонерний капітал. Акція. Курс акцій. Формула курсу акцій. Дивіденд. Контрольний пакет акцій. Реальний капітал. Фіктивний капітал. Металевий грошовий обіг. Банкотно-грошовий обіг. Банкнота. Інфляція. Девальвація. Ревальвація.

Література для конспектування

1. Корнаи Я. Путь к свободной экономике. М. 1990.
2. Кларк Дж. Распределение богатства. М. 1992.
3. Кадзума Т. Вечный дух предпринимательства. К. 1993.
4. Агеев А. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. М. 1991.
5. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М. 1994.

Пошукові питання

Порівняйте основні риси економіки країн, що розвиваються, за наступними критеріями:

- 1) характер економіки;
- 2) основні галузі економіки;
- 3) наявність факторів економічного зростання;
- 4) напрямки інтеграції у світову економіку.

4. Особливості економічної системи «країн, що розвиваються».

1. Специфіка «змішаної економіки» в країнах, що розвиваються:

- типи господарювання в країнах-енергоносіях;
  - типи господарювання в «слаборозвинених» країнах.
2. Теорія «злидених кіл» для країн-енергоносіїв:
    - особливості структури економіки;
    - проблема підготовки робочої сили;
    - проблема «інтернаціоналізації виробництва» при незмінній соціально-економічній структурі суспільства.
  3. Теорія «злидених кіл» для «слаборозвинених» країн:
    - проблема видобутку корисних копалин;
    - нестабільність соціально - політичної системи;
    - продовольчі, медичні, екологічні проблеми - їхній вплив на можливості розвитку економіки.

Теми доповідей

1. Енергетична криза 70-х років ХХ століття та її вплив на розвиток країн Перської затоки.
2. Військово – промисловий комплекс країн Східної та Центральної Африки, його вплив на розвиток соціально-економічної структури суспільства.

Економічний словник

Натуральное господарство, общинна власність на землю, первинні умови використання землі та природних чинників виробництва, залишки феодального виробництва, військово-орієнтована економіка, гранична корисність засобів виробництва, економіка орієнтована на збут природних чинників виробництва.

Література для конспектування

1. Бродель Ф. Динамика капитализма. 1993.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М. 1994.
3. Вебер М. Дух капитализма и протестанская этика. М.1975.
4. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. М. 1995.
5. Петрищев В. Рыночная и нерыночная монополия. 1994.

Пошукові питання

Охарактеризуйте основні ознаки країн, що розвиваються за наступними рисами:

- 1) характер господарства;
- 2) характер власності;
- 3) стан техніки виробництва;
- 4) основна продуктивна сила;
- 5) характер ринку.

Тема 8. СРСР – досвід централізованого господарювання.

Зміст

1. Основні риси центрально – керованого господарства. Соціальні, політичні і економічні причини революції в Росії в 1917 році. Встановлення диктатури пролетаріату і перехід до держави командних висот в економіці. Грошовий обіг і фінанси в період «військового комунізму».
2. Етапи розвитку соціалістичної економіки. Нова економічна політика. Політика індустріалізації - форми і особливості розвитку промисловості. Колективізація сільського господарства. Директивне планування розвитку економіки (формування 5-ти річних планів). Особливості структури промислового виробництва. Розвиток економіки Сибіру і Далекого Сходу.
3. Економічна криза в СРСР. Соціально - економічні причини кризи. НТП і гальмування можливостей впровадження його досягнень. Структурна криза в економіці. Урбанізація і її демографічні наслідки. Спроба формування ринкових відносин в межах централізованої системи господарювання. Програма економічних реформ («500 днів»). Початок соціально-політичної кризи в СРСР.
4. Особливості економічного розвитку постсоціалістичних країн. Соціально-економічні наслідки кризи в економіці країн Східної Європи. Програма по виходу з кризи економіки Польщі («Шокова терапія» Бальцеровича). Особливості сучасного економічного розвитку Чехії, Угорщини, Литви, Естонії. Специфіка економічного, соціального і політичного устрою Казахстану, Узбекистану і Киргизії. Економічна

«відсталість» розвитку відносин в межах СНГ. Досвід України по виходу з економічної кризи.

Блок-схема до теми 8.

Державний соціалізм

Етапи розвитку СРСР:

1. *Воєнний комунізм*
2. *НЕП*
3. *Індустріалізація економіки*
4. *Колективізація сільського господарства*
5. *Економічна реформа 1965 р*
6. *Період застою в економіці*
7. *Перебудова*

Перехідна економіка

Базові положення

Соціалістична економіка в радянському варіанті розвитку сформувалася після жовтневої революції 1917 року в Росії і проіснувала до 1991 року, коли на території СРСР виникло декілька самостійних держав, які проголосили капіталістичний шлях розвитку.

Основні етапи формування радянської економіки і її розвитку можна розділити на два періоди:

1. період становлення основних економічних відносин соціалістичного типу – від революційних перетворень до початку Другої світової війни.

2. період функціонування соціалістичної економіки – від післявоєнного відновлення до реорганізації соціалістичних відносин в кінці 80-х років 20 століття.

Період становлення соціалістичного господарства включає наступні етапи:

«Військовий комунізм» - цей період зазвичай пов'язують з періодом Громадянської війни в Росії і характеризують як повністю безтоварний тип відносин, коли основні засоби існування передавалися населенню за місцем роботи із розрахунку фізіологічних потреб

кожного члена сім'ї. Засоби існування державою отримувалися у сільського населення шляхом бартерного обміну на товари промисловості («продрозкладка») або прямої експропріації («продподаток»). Цей період показав неможливість на даному етапі розвитку продуктивних сил, здійснення функціонування економіки без відносин купівлі-продажу товарів. Тому після закінчення громадянської війни була проголошена Нова економічна політика.

«Нова економічна політика». В межах Непу для здійснення накопичення грошових коштів в руках держави стимулювався розвиток дрібного приватного бізнесу з недовгими термінами обігу основного капіталу і значним залученням робочої сили. Так були акумульовані достатні засоби для відновлення важкої промисловості. Але реальна робота великих виробничих об'єднань повною мірою була відновлена тільки в середині 20-х років. При цьому, окрім державних засобів залучалися і приватні інвестиції (у тому числі, іноземні) у вигляді як портфельних вкладень, так і прямих інвестицій (в цей період прямі інвестиції були представлені «концесіями», тобто наданням приватній фірмі території з правом будівництва на ній підприємства із видобутку корисних копалин, без подальшої переробки). Про закінчення Непу було заявлено в 1929 році, коли почався етап індустріалізації економіки.

«Індустріалізація економіки» - цей період характеризується державним будівництвом нових і організацією реконструкції старих підприємств, в першу чергу, підприємств важкої промисловості. Організаційно це були великі трести з повною вертикальною інтеграцією всіх етапів виробничого процесу. При цьому кожне виробниче об'єднання було чітко фіксовано по видах продукції, наявності постачальників і споживачів. Таким чином, у даному періоді починається формування системи, при якій було б можливим визначення виробничих завдань і взаємозв'язків між підприємствами не тільки в організаційній структурі типу тресту, але і в державі в цілому. Така реорганізація промисловості призвела до необхідності чітко фіксувати кількість сировини, в першу чергу сільськогосподарської. Це викликало прагнення до здійснення перетворень в сільському

господарстві. І на початку 30-х років починається процес колективізації в сільському господарстві.

«Колективізація сільського господарства». Оскільки земля була власністю держави, влада почала ініціювати процеси укрупнення сільськогосподарських угідь і формування достатньо крупних колективних господарств, тип яких сформувався або з урахуванням використання державної форми власності («радгоспи»), або з урахуванням кооперативної форми власності («колгоспи»). Саме у вигляді крупних, вертикально організованих структур як в промисловості, так і в сільському господарстві, економіка країни і підійшла до Другої світової війни.

Період функціонування соціалістичної економіки звичайно підрозділяють на наступні етапи:

«Післявоєнний етап» - цей етап пов'язують з періодом, коли в економіці почалася реорганізація у напрямі виробництва предметів народного споживання. Саме в цей період проявляється недостатність тільки вертикальних напрямів планування економіки з боку держави без урахування формування регіональної інфраструктури. Саме для встановлення горизонтальних економічних зв'язків і надання підприємствам більшої свободи діяльності і була здійснена реформа економіки 1965 року.

Реформа економіки 1965 року. В результаті її проведення збільшився обсяг виготовлення продукції підприємствами другого підрозділу суспільного виробництва. Але, в той же час, значно знизилися темпи зростання виробництва підприємствами першого підрозділу. Особливо яскраво це проявилось в період 1972-75 років, коли під дією енергетичної кризи, економіки розвинутих країн переходять до енергозберігаючих і неенергоємних технологій. В СРСР же при незмінній ціні на нафтопродукти склалася ситуація небажання підприємств впроваджувати нову техніку і технології. Це стало початком технологічного відставання країни від економік розвинутих країн і викликало бажання все більшу частину прибутку одержувати не у виробництві, а в результаті продажу на захід сировинних ресурсів

(нафти і газу). Найбільш чітко проблеми науково-технічного відставання економіки СРСР від економік розвинутих Західних країн проявилися на початку 80-х років і ознаменували початок періоду застою економіки.

«Період застою економіки» - характеризується різким скороченням обсягів виробництва і реалізації як застарілих видів техніки (засобів виробництва), так і товарів народного споживання, вироблених усередині країни. Зростання валового національного продукту скоротилося, країна існувала на засоби від реалізації своїх сировинних ресурсів. Щоб зацікавити виробників продукції у випуску необхідних суспільству товарів і послуг, що відповідають за якістю запитам населення, була зроблена спроба розширити в використання економіки країни ринкові відносини. Період формування ринкових відносин в СРСР прийнято називати перебудовою.

«Перебудова». Останній етап функціонування соціалістичної економіки, коли були зруйновані основні економічні відносини соціалістичного типу, в тому числі відносини власності, система планування, грошова система та ін.

Основні риси соціалістичної економіки:

- Суспільна власність на засоби виробництва («земля - селянам, фабрики - робітникам»), тобто формування в країні такої структури економіки, при якій всі основні засоби виробництва належать державі і повністю управляються через органи державної влади. Структура управління включає підприємства, об'єднання (або трести), міністерства і кабінет міністрів. Тобто, кожне підприємство, як в промисловості, так і в сільському господарстві було чітко вертикальне кероване.
- Планування народного господарства («план - закон, його виконання - обов'язок»), тобто складання планів роботи кожного підприємства з розбиттям по роках. При цьому, планувалася – а) кількість виробленої продукції, б) якість виробленої продукції; фіксувалися – а) постачальники сировини для кожного підприємства, б) безпосередні споживачі або торгові підприємства для реалізації виробленої продукції. Планування було директивним, тобто план був обов'язковим, його

виконання або деяке перевиконання вважалось нормою роботи підприємства.

- Розподіл за працею («від кожного – за здібностями, кожному - по праці»), тобто кожний працівник підприємства одержував заробітну плату відповідно до кількості і якості праці, вкладеної у виробництво. При цьому, заробітна плата була фіксована на рівні споживання з урахуванням надання державних послуг у сфері освіти і медичного обслуговування. Диференціація доходів населення була незначною і доповнювалася системою привілеїв і пільг для певних членів суспільства, яка існувала у вигляді спеціальних фондів і спеціальних розподільників.

Оскільки соціалістична економіка була вертикально організованою, жорстко керованою економічною структурою, вона мала дуже істотні особливості, властиві будь-якій монополістичній структурі:

- Боротьба з конкуренцією за допомогою чіткого планування кількості виробленої продукції і напрямів її використання. Це призвело до зниження можливостей вибору, що проявилось в більшій мірі в галузях, пов'язаних з виробництвом товарів народного споживання.

- Встановлення між підприємствами нееквівалентних цін (подібних трансфертним цінам в капіталістичній економіці). Нееквівалентність обміну створила нерівні умови для розвитку різних галузей промисловості. Так сформувалися умови для відставання окремих галузей в науково-технічному розвитку.

- В межах країни в цілому, було неможливо визначити всі планові параметри, тому при корегуванні планів на кожен рік, підприємства могли одержувати достатній прибуток при невиконанні п'ятирічного плану. Це порушувало координацію дій постачальників і споживачів.

- Недостатня диференціація оплати праці не давала стимулів для розвитку робочої сили, особливо в окремих регіонах, що сприяло порушенню рівня підготовленості робочої сили до функціонування в умовах науково-технічного прогресу.

Саме ці особливості стали стимуляторами виникнення економічної кризи і необхідності повної зміни системи економічних відносин при різкому переході світової економіки до нового етапу розвитку науково-технічного прогресу – інформаційній економіці.

У сфері міждержавних відносин проявилися дезінтеграційні процеси пов'язані зі змінами, що відбуваються під дією науково-технічного прогресу. Спроби впровадження нових технологій і скорочення, у зв'язку з цим, споживання енергоресурсів, викликали зниження економічної залежності країн Східної Європи від СРСР. В цей період часу в СРСР зниження світових цін на енергоносії призвело до скорочення надходжень від продажу нафти і газу, тобто отримання «нафто-доларів».

Для стабілізації економічної ситуації і стимулювання розвитку галузей, що виробляють товари народного споживання, у всіх країнах Східної Європи були розпочаті економічні реформи, метою яких було формування стабільного співвідношення між сферою виробництва і сферою споживання. Найяскравішим прикладом такої реформи є реформа польської економіки (так звана, «шокова терапія» Бальцеровича), відповідно до якої, була проведена грошова реформа і здійснено інвестування розвитку малого і середнього бізнесу, що призвело до достатньо швидкого формування стабільних доходів населення і дало можливість подальшого розвитку виробництва.

Спроба такого різкого реформування була зроблена і в СРСР, але в умовах невідповідності населення до існування в умовах ринкових відносин, такі зміни в грошовій сфері призвели до порушення фінансово-кредитної стабільності держави. Прагнення ж до розвитку ринкових відносин без достатнього теоретичного опрацювання формування системи кооперативно-інтеграційних зв'язків, призвело до локалізації ринкових відносин в межах національно-територіальних утворень. Це викликало дезінтеграційні процеси в соціально-економічній і соціально-політичній сферах, тобто до формування вільних, незалежних держав на території СРСР.

Термінологічний мінімум

Державна власність – власність державних органів влади всіх рівнів.

Володіння – право передачі частини державної власності в користування державним (або недержавним) виробничим структурам на умовах оренди.

Розпорядження – право державних органів на реалізацію державної власності, або вироблених з її допомогою товарів.

Користування – право використання державними підприємствами державних засобів виробництва для здійснення підприємницької діяльності.

План виробництва – система параметрів, що визначають основні характеристики виробництва і реалізації продукції.

Заробітна плата – оплата праці найманого працівника.

Форми заробітної платні – погодинна і підрядна.

Економічна криза – період різкого падіння виробництва в одній або декількох галузях економіки.

Основний капітал – капітал, який використовується протягом декількох циклів кругообігу (засоби виробництва).

Оборотний капітал – капітал, який оновлюється в кожному циклі кругообігу.

Знос основного капіталу – втрата основним капіталом частини своєї вартості.

Фізичний знос – проблема зниження продуктивності засобу виробництва і необхідність здійснення витрат на ремонт устаткування.

Моральний знос – поява на ринку більш продуктивних або більш дешевих засобів виробництва.

Додаткова інформація

«Перебудова».

Перший етап. 1985 –1986 роки.

Ключова ідея - «прискорення соціально-економічного розвитку СРСР». Серед конкретних заходів:

– антиалкогольний закон;

- шкільна реформа на основі загального комп'ютерного навчання;
- закон про трудові колективи.

Головні вади цього етапу – волюнтаризм, утопізм і непослідовність реалізації даних заходів.

Другий етап. 1987 – 1991 роки.

Ключова ідея – «перебудова», «гласність», «демократизація», «демократичний соціалізм».

Серед конкретних заходів:

- закон про державне підприємство;
- рішення про перетворення Рад згідно з законами парламентаризму;
- рішення про альтернативність виборів депутатів всіх рівнів;
- рішення про розширення прав республік.

Результати цього етапу – путч ГКЧП і «Біловезьке рішення» про розпуск СРСР.

Третій етап. 1992 – 1997 роки.

Ключова ідея – «жити, як на Заході». Почалися і продовжуються радикальні економічні і соціальні реформи суспільної системи на шляху її капіталізації.

Конкретні заходи – «шокова терапія» Е. Гайдара:

- разове введення з 1 січня 1992 року вільних цін,
- лібералізація торгівлі засобами виробництва і товарами народного споживання,
- приватизація державних підприємств і житла.

Підсумки реформ:

- відбувається технологічна деградація економіки;
- основний капітал застарілий як фізично, так і морально.

Тобто, економіка країни була не здатна без додаткових перетворень задовольнити потреби населення в товарах і послугах та забезпечити відтворення основного капіталу.

Питання для поглибленого вивчення теми

1. Модель «державного соціалізму».

1. Основні риси економіки соціалізму:

- «суспільна власність» на засоби виробництва;

- планомірний розвиток народного господарства;
  - розподіл «за працею».
2. Становлення моделі «державного соціалізму»:
    - НЕП - розвиток приватної власності в економіці соціалістичної країни;
    - формування п'ятирічних планів;
    - процес індустріалізації в промисловості;
    - процес кооперації в сільському господарстві.
  3. Проблеми розвитку і трансформації «державного соціалізму»:
    - бюрократизація економіки;
    - деформація грошових відношень;
    - особливості розвитку «дефіцитної економіки».

Теми доповідей

1. В.І. Ленін про економіку соціалістичного суспільства.
2. Економічні основи функціонування промислового комплексу СРСР в 60 – 70-ті роки двадцятого століття.

Економічний словник

Соціалізм, соціалістична революція, суспільна власність, основні чинники виробництва, заробітна плата, оплата за працею, державна власність на фактори виробництва, централізоване регулювання, планування виробництва, п'ятирічні плани, економічна криза, криза надвиробництва, інфляційна криза, криза старих галузей виробництва, трансформаційна криза.

Література для конспектування

1. Ленин В.И. Очередные задачи Советской власти. Полн. Собр. Соч. Т.36.
2. Ленин В.И. Великий почин. – Полн.собр. соч. Т. 39.
3. Ленин В.И. Экономика и политика в эпоху диктатуры и пролетариата. – Полн. Собр. Соч.т.39.
4. Ленин В.И. О продовольственном налоге. Полн. Собр. Соч. Т.43.
5. Ленин В.И. О кооперации. Полн. Собр. Соч. Т.45.

Пошукові питання

1. Визначите поняття, внутрішньо властиві періоду соціалізму в СРСР:
1) п'ятирічні плани; 2) ринок; 3) норми; 4) нормативи; 5) премії, 6) соціалістичне змагання; 7) курс валют; 8) диктатура пролетаріату; 9) колгосп; 10) державна власність.
2. Охарактеризуйте основні ознаки соціалістичної економіки за наступними рисами:
1) суспільна власність на засоби виробництва;
2) директивне планування;
3) централізоване керування економікою;
4) особливості функціонування товарно-грошових відносин.
3. Дайте характеристику економічної кризи в соціалістичних країнах за наступними напрямками:
1) структурна криза;
2) фінансова криза;
3) спроба формування ринкових відносин;
4) соціально-політичні наслідки економічної кризи.

2. Особливості «перехідної економічної системи».

1. Специфіка функціонування перехідної економіки:
  - інститути і соціальна структура перехідної економіки;
  - проблеми власності: мотивація хазяйновитості або відповідальності;
  - криза відтворення: структурні диспропорції або проблеми монополізації.
2. Проблеми перехідної економіки:
  - гіперінфляція і «стагфляційна пастка»;
  - форми безробіття і їхня специфіка;
  - бюрократичне фінансування або сучасна кредитна система.
3. Роль держави в перехідній економіці:
  - генезис «постсоціалістичного» регулювання;
  - об'єкти і методи державного регулювання економіки;
  - система стимулювання - її створення і регулювання;
  - збалансований ріст у перехідній економіці: можливість або утопія.

Теми доповідей

1. Ідеї реформування соціалістичного суспільства і їх вплив на розвиток ринкової економіки СРСР.
2. Розвиток ринкових відносин і формування національних господарських систем в країнах СНД.

Економічний словник

Соціалістична економіка, капіталістична економіка, ринкова економіка, приватизація, роздержавлення, ринкові перетворення соціалістичної економіки, трансформація економічних відносин, кризові явища перехідної економіки, збільшення кількості малих та середніх підприємств, інфраструктура ринкової економіки, формування інфраструктури перехідної економіки.

Література для конспектування

1. Бузгалин А. Переходная экономика: курс лекций по политической экономии. М. 1994.
2. Даль Р. Введение в экономическую демократию. М. 1926.
3. Кісельов А. Бізнес і проблеми трансформації виробничих відносин в Україні. К. 1996.
4. Петрищев В. Рыночная и нерыночная монополия. Т. 1994.
5. Рих А. Хозяйственная этика. М. 1996.

Пошукові питання

Визначте основні риси перехідної економічної системи і дайте їх характеристику за такими напрямками:

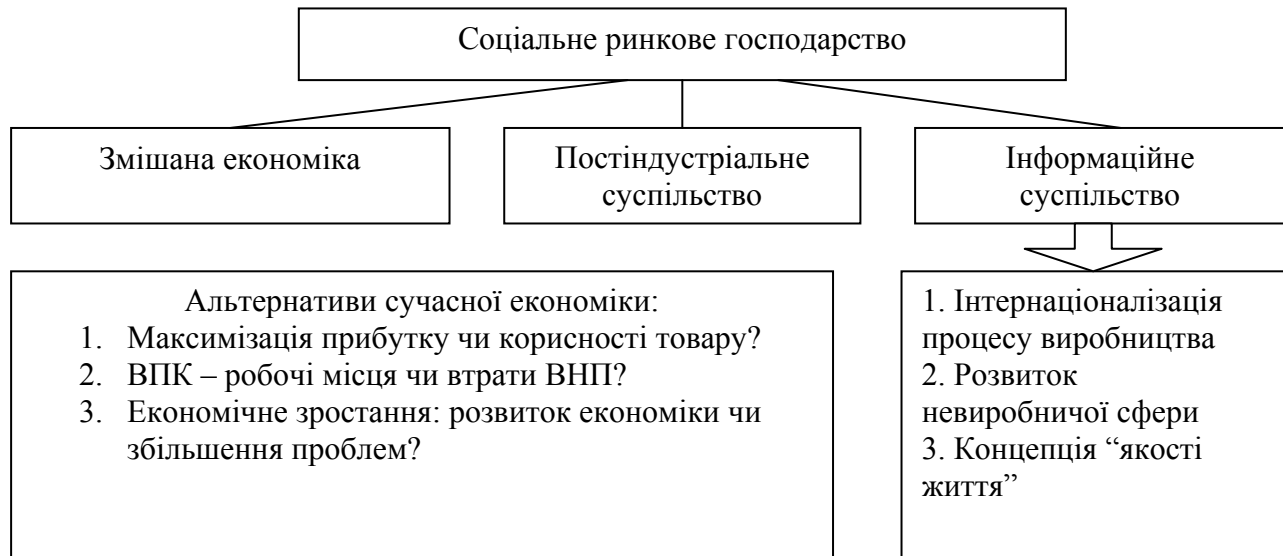
1. особливості функціонування господарської системи;
2. проблеми перетворення відносин власності;
3. особливості відносин розподілу і перерозподілу національного багатства;
4. проблеми, пов'язані зі структурною кризою;
5. особливості економічних та соціальних відносин з іноземними країнами.

Тема 9. Особливості світового економічного розвитку в останній третині ХХ століття.

Зміст

1. Соціальне ринкове господарство. Змішана економіка як система господарювання. Теоретичні основи змішаної економіки: інституційні межі, шляхи й етапи розвитку (соціальне ринкове господарство, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство та ін.).
2. Неоліберальний варіант змішаної економіки і його використання в різних країнах. Особливості економічної системи США, Японії, ФРН, Швеції, Нідерландів.
3. Особливості економіки розвинутих країн в 90 роки. «Інформаційний етап» розвитку економіки. Особливості процесу впровадження досягнень науково-технічного прогресу в промислове виробництво. Розвиток невиробничої сфери (транспорт, зв'язок). Зміна «якості життя». Зміни у сфері освіти. Інтернаціоналізація процесу освіти.
4. Сучасне всесвітнє господарство. Основні напрями розвитку світової економіки з 1979 по 1999 роки. Структурні зміни в економіці і їх вплив на міжнародний розподіл праці.
5. Міжнародні економічні організації: масштаби і напрями їх впливу на економіку різних країн і світову економіку в цілому.
6. Економічні аспекти «глобальних проблем». «Суперечності інтересів» в межах «глобальних проблем»: роззброєння і «економіка озброєнь», природоохоронні заходи і індустріалізація країн, що розвиваються. Спроби «комерціалізації» даних проблем на основі теорії «суспільного вибору».

Блок-схема до теми 9.

Базові положення

Основними проблемами капіталістичного розвитку протягом 19 і 20 століть вважалися:

1. зосередження приватної власності в руках невеликої кількості людей, яке дало їм право управління економікою країни;
2. наявність експлуатації найманих працівників, тобто нееквівалентність оплати за працю, що затрачується робітниками на виробництві.

В 80-і роки, як вважають економісти, обидві ці проблеми були повністю вирішені. Перша проблема:

- за допомогою «дифузії» власності (розосередження прав власності між найманими працівниками через випуск і продаж акцій підприємств;
- через збільшення кількості малих і середніх підприємств, що належать індивідуальним або колективним власникам і мають мінімальну кількість найманих працівників;
- при цьому, необхідно враховувати і те, що управління великими компаніями продовжує знаходитися в руках найманих керівників (менеджерів).

Друга проблема, також, перестала існувати до кінця 20 століття, коли система економіки стала враховувати як першопричину економічного розвитку, бажання людей споживати ті або інші товари.

Причому, чим більшими є доходи, одержувані найманими працівниками, тим більшу кількість товарів вони можуть спожити. Тобто, недоплачувати заробітну плати стало вважатися не просто не вигідним, в масштабах держави це стало небезпечним для стабільного розвитку економіки. Метою економічного розвитку стало стимулювання споживання. Саме тому, соціальне ринкове господарство називають “суспільством споживання”.

Рішення даних проблем призвело до того, що всебічна увага у всіх розвинутих країнах стала приділятися, так званому, процесу поліпшення «якості життя» населення. Це проявилось в тому, що в 80-і роки значно посилювалися процеси державного регулювання розвитку економіки.

Процес формування сучасного соціального ринкового господарства заснований на всебічному використанні можливостей державно - монополістичного регулювання економіки. Капіталістичні держави після Другої світової війни постійно удосконалювали прийоми і методи регулювання економіки. Це дозволяло стимулювати економічне зростання і стабілізувати розвиток різних галузей економіки відповідно до процесів концентрації і централізації капіталу.

Передумовами державного регулювання економіки можуть бути названі наступні процеси:

- концентрація і централізація виробництва;
- утворення державного сектора економіки;
- зосередження в руках держави значної частки національного доходу;
- мілітаризація економіки;
- прискорення науково-технічного прогресу.

Саме державне регулювання є на сьогоднішній день головним методом втручання держави в економіку.

Основні аспекти державного регулювання економіки включають:

1. Кон'юнктурну політику.
2. Структурну політику.
3. Соціально-економічну політику.
4. Зовнішньоекономічну політику.

Форми державного регулювання економіки включають:

По-перше, емпіричне регулювання до якого належать -

- антикризові заходи;
- анти циклічні заходи.

По-друге, економічне програмування, яке утворюється через -

- складання прогнозів;
- розробку планів і програм;
- розробку заходів щодо виконання планів і програм.

При цьому, методами державного регулювання економіки є:

- фінансові;
- кредитні;
- розподільно-постачальницькі;
- підприємницькі;
- адміністративно-контрольні;
- організаційно-правові.

Державне регулювання охоплює велику кількість напрямів, але найбільш знаними є:

по-перше, державне регулювання трудових відносин, яке включає в себе:

- регулювання заробітної плати;
- регулювання норми прибутку;
- державний арбітраж;
- забезпечення «повної зайнятості».

по-друге, державне регулювання зовнішньоекономічних відносин, яке включає в себе:

- прямий державний експорт товарів і капіталу;
- державне субсидування експорту товарів приватних монополій;
- державне гарантування експорту товарів і капіталу приватних монополій;
- митний протекціонізм;
- «допомога» іноземним державам;
- нав'язування іноземним державам нерівноправних торгових договорів і економічних угод;

- створення міжнародних торговельно-економічних організацій.

Крім того, в 80-і роки держава взяла на себе відповідальність не тільки за загальний рівень життя населення, але і стала надавати йому якісні гарантії. З'явилася державна система контролю за:

- якістю товарів і процесом їх реалізації, особливо в області «масової реклами» товарів народного споживання, коли були вжиті заходи до обмеження реклами товарів, що погіршують здоров'я населення;

- якістю зовнішнього середовища життєдіяльності населення, коли були встановлені чіткі граничні норми забруднення навколишнього середовища, перевищення яких могло привести не тільки до штрафів, але і до повного закриття того або іншого виробництва.

Такі дії держави по контролю за якістю життя населення, були підтримані з боку суспільних організацій. Так:

- «Союзи споживачів» в 80-і роки отримали можливість здійснювати незалежний контроль навколишнього середовища і впливати на підприємців не тільки відносно якості товарів, але і відповідно від використаної технології виробництва. Тобто, не тільки неякісний товар, але і товар вироблений за допомогою небажаних технологій або за неприпустимих умов використання робочої сили, міг вважатися неякісним і не бути допущеним до реалізації.

- «Союзи виробників» встановили етичні канони здійснення бізнесу в сферах якості продукції, відносин до найманих працівників, чесної конкуренції та ін. Причому, в 80-і роки, етичні канони ведення бізнесу вийшли за державні межі, сформувавши єдині параметри чесного підприємництва на міждержавному рівні.

- Профспілки розповсюдили свій вплив на такі сфери, як соціальне страхування, медичне страхування, функціонування державних і приватних пенсійних фондів.

За рахунок здійснення перелічених заходів, розвинуті країни отримали можливість стабілізувати доходи населення і гарантувати високий рівень життя як працездатному, так і непрацездатному населенню.

Саме за рахунок такого формування системи соціальних гарантій і державного контролю за якістю навколишнього середовища, був здійснений перехід до соціально-орієнтованих принципів управління економікою, тобто була створена реальна система соціальної ринкової економіки.

90-ті роки характеризуються подальшим розвитком науково-технічного прогресу. Збільшення обсягів нових розробок товарної продукції і поява нових варіантів виробництва вже відомих товарів призвели до необхідності для кожного виробника постійного інноваційного контролю як техніко-технологічних особливостей виробництва, так і особливостей ринку. Можливість такого постійного контролю підприємця за виробництвом і реалізацією продукції на внутрішньому і світовому ринках з'явилася з виникненням і удосконаленням сучасної комунікаційної системи. Саме засоби зв'язку дали можливість створення інформаційної інфраструктури, необхідної для стабільного розвитку підприємств, що використовують новітні технології.

В 90-ті роки технологічні зміни торкнулися всіх галузей економіки розвинутих західних країн, що викликало необхідність значно змінити рівень підготовки робочої сили. Знання техніко-технологічних основ виробництва було необхідно доповнити знаннями інформаційних аспектів зміни техніко-технологічних процесів виробництва і реалізації продукції. Це викликало ще більші зміни в інформаційному середовищі. З'явилися фірми, які спеціалізувалися на наданні послуг не просто в області комунікацій, але і інформаційних технологій. Поява достатньої кількості підготовленої робочої сили призвела до можливості і необхідності впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя, що створило абсолютно новий, особливий сегмент ринку споживчих товарів – ринок зв'язку з наданням інформаційних послуг.

Інформація в кінці 20 століття перетворюється на продуктивну силу, здатну впливати не тільки на ефективність виробництва, але і на можливість здійснення виробничого процесу як такого, тобто інформація перетворилася на чинник виробництва.

Таким чином, були сформовані основні умови функціонування інформаційної інфраструктури, тобто системи доступу кожного підприємця і кожного споживача до інформації, яка їх цікавить. Ця інформація може стосуватися як науково-технічних новин (впровадження їх вимагає додаткових засобів виробництва та зв'язку), так і організаційних й ринкових змін, а також, окремих товарів і груп товарів, які реалізуються на ринку науково-технічних досягнень. Доступ до інформації дав можливість не тільки великим фірмам, але і достатньо невеликим підприємствам виходити на нові ринки збуту і своєчасно трансформувати свою продукцію.

Це призвело до подальшого посилення зв'язку між надходженням інформації і виробництвом продукції, даючи можливість здійснення більш стабільних і прогнозованих дій щодо диференціації товарної продукції і диверсифікації виробництва. Потреби підприємців в інформації і вміння вибрати необхідне нововведення, призвели до виникнення нових фірм, що надають послуги в підготовці як інформації, так і працівників до отримання і використання інформації. Ці фірми зазвичай називають технопарками (якщо вони стосуються підготовки і впровадження нововведень) і бізнес - інкубаторами (якщо вони стосуються підготовки робочої сили).

Все це призвело до формування нової системи економічних відносин, яку прийнято називати інформаційним суспільством.

Існування інформаційного суспільства викликало всебічну зміну економічних характеристик виробництва і реалізації продукції. Особливо це помітно при аналізі сучасного світового економічного господарства. Якщо в 19 столітті на світовому ринку переважали сировина, продовольство і текстильні вироби, то в сучасних умовах переважають товари високих технологій, агрегати, вузли, комплектуючі вироби, засоби інформатики. На міжнародний обмін досягненнями науково-технічної думки, на частку торгівлі ліцензіями і “ноу-хау” доводиться вже близько 10% загального обороту світового ринку.

Світовий ринок є об'єктивним показником розвитку світової економіки. Світова економіка є соціально-економічна система, що

заснована на загальносвітовому розподілі праці і виробництва, розвитку економічних відносин, взаємодії і взаємозв'язку державно-національних економік.

Етапи становлення і розвитку світового господарства.

Перший етап (15-17 століття) – зародження світового капіталістичного ринку характеризувався такими процесами, як:

- великі географічні відкриття;
- революція цін;
- мануфактурний період в економіці.

Другий етап (18-19 століття) – формування світового капіталістичного ринку, зародження і розвиток загальносвітового розподілу праці, був обумовлений наступними процесами:

- промисловий переворот;
- буржуазні революції;
- перехід від мануфактурної до фабричної системи виробництва.

Третій етап (19-20 вік) – формування системи загальносвітового розподілу праці і на цій основі всесвітнього господарства був наслідком таких процесів, як:

- електротехнічна революція;
- впровадження в транспортну мережу двигунів внутрішнього згоряння;
- економічний розподіл світу;
- перехід до монополістичного і державно - монополістичному капіталізму.

Четвертий етап (кінець 20 – початок 21 століття) – функціонування системи загальносвітового розподілу праці, посилення взаємозалежності економік всіх країн був викликаний такими процесами:

- науково-технічна і технологічна революція;
- процеси інтернаціоналізації і інтеграції виробництва.

Основні риси сучасної світової економіки:

По-перше, інтернаціоналізація виробництва і поглиблення суспільного поділу праці на основі науково-технічної революції призвела до наступних наслідків:

1. все більш повна взаємозалежність національних господарств.
2. поглиблення загальносвітового розподілу праці, підвищення товарності і експортної орієнтації економік.
3. перехід від товарної до структурної і функціональної спеціалізації національних господарств.
4. перехід до єдиних критеріїв техніко-економічної ефективності виробництва.

По-друге, економічна інтеграція призвела до формування міждержавних об'єднань з особливою організаційною структурою, до яких відносяться:

1. Структурна інтеграція – об'єднання розвинутих держав для координації економічної політики (ЄЕС, ГАТТ і ін.).
2. Господарська інтеграція – об'єднання країн, що розвиваються, для використання переваг спеціалізації і більш ефективного контролю за використанням економічних ресурсів.

На основі цих процесів формуються умови для міжнародної економічної інтеграції. Міжнародна економічна інтеграція - це процес зближення і пристосування окремих національних економік на основі розвитку стійких взаємозв'язків і поділу праці між країнами, взаємодії і взаємопроникнення їх виробничих структур на різних рівнях і в різних формах.

Основні форми міжнародної економічної інтеграції:

- «зона вільної торгівлі» - основною характерною рисою такого союзу економік кількох сусідніх держав є відміна торгових обмежень, в першу чергу, митних зборів;
- «митний союз» - об'єднання кількох країн, яке припускає встановлення єдиного зовнішньоторговельного тарифу і проведення єдиної торгівельної політики відносно третіх країн;

- «загальний ринок» - об'єднання країн, в межах якого створюються умови вільної торгівлі та застосовується єдиний митний тариф і вільне переміщення капіталу й трудових ресурсів;

- «економічний і валютний союз» - вбирає в себе всі вищезгадані форми і виробляє єдину економічну і валютно-фінансову політику.

Основні форми прояву функціонування сучасної світової економічної системи:

По-перше, всесвітня торгівля – новий етап її розвитку в умовах інтернаціоналізації виробництва і економічної інтеграції має наступні ознаки:

1. найгостріша конкуренція («торгівельні війни»);
2. створення специфічної торгової інфраструктури розвинутими капіталістичними країнами (монополія на інформаційні і інші інфраструктурні послуги);
3. пануюче положення США, Японії і країн Європейського союзу.
4. нееквівалентний обмін з країнами, що розвиваються (монопольне положення транснаціональних компаній).

По-друге, зростаючі масштаби міграції капіталів і робочої сили, що викликають:

1. величезне збільшення масштабів міграції робочої сили у зв'язку з інтернаціоналізацією виробництва;
2. вирішальна роль в міграції позичкового капіталу міжнародних фінансово-кредитних установ (МВФ, МБРР і ін.);
3. переважаюче значення в міграції капіталу експорту-імпорту підприємницького капіталу (прямі і портфельні інвестиції транснаціональних компаній, спільні підприємства і ін.);
4. Проблема «витоку розуму» і іноземної робочої сили, породжена міграцією працівників.

По-третє, з'являються, так звані, глобальні економічні проблеми, тобто, загальносвітові процеси, що зачіпають інтереси всього людства до яких відносяться:

1. демографічна проблема у зв'язку з ознаками абсолютної перенаселеності у ряді країн;

2. продовольча проблема у зв'язку з голодом і недоїданням (у тому числі, прихованим) великих мас людей;
3. подолання економічної відсталості країн, що розвиваються, в зв'язку з проблемами боргів;
4. подолання загрози екологічної катастрофи, енергетична проблема;
5. подолання загрози ядерної війни, конверсія у військовій промисловості.

Таким чином, саме світовий ринок на початку 21 століття стає основною формою міжнародних економічних відносин і формує особливості національних економік всіх, без виключення, країн.

Термінологічний мінімум

Експорт – вивіз з країни тих або інших товарів, капіталів або робочої сили.

Імпорт – ввезення в країну тих або інших товарів, капіталу або робочої сили.

Інвестиції – капіталовкладення, здійснювані в економіку країни приватними інвесторами або державою.

Прямі інвестиції – вкладання капіталу при будівництві нових підприємств.

Портфельні інвестиції – вкладання капіталу у вже існуючі підприємства (купівля пакету акцій).

Митні збори – податок, що визначає додаткову плату за перетин кордонів держави тим або іншим товаром.

Додаткова інформація

«Спільний ринок».

«Європейське економічне співтовариство» (ЄЕС) або «Спільний ринок» було утворено на основі Римського договору в 1957 році. В ЄЕС входило 12 країн: Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Великобританія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія.

Основною метою ЄЕС були:

- поступове усунення обмежень в торгівлі між країнами-учасницями;
- введення загального митного тарифу в торгівлі з третіми країнами;

- єдина політика в області сільського господарства, транспорту і інших сферах економіки;
- ліквідація перешкод для вільного пересування капіталу, трудових ресурсів, товарів і послуг;
- створення валютного союзу;
- зближення законодавчих умов функціонування підприємств країн-учасниць.

Органи управління ЄЕС:

Рада міністрів – це законодавчий орган, що ухвалює рішення по реалізації єдиної політики ЄЕС.

Європейський парламент – орган контролю, що складається з 518 парламентарів і що формується шляхом загальних і прямих виборів.

Суд ЄС – міжнародний правовий орган, покликаний забезпечувати виконання договорів і реалізацію основоположних принципів ЄС.

Комісія ЄС – виконавчий орган, що має широкі повноваження (представляти проекти законів, здійснювати контроль за дотриманням митного режиму, податкової політики та ін.).

Європейська нарада – орган, до складу якого входять глави держав і урядів країн-членів ЄЕС.

Питання для поглибленого вивчення теми

1. Модель соціального-ринкового господарства.

1. Соціальна орієнтація економіки:

- проблеми «класичного капіталізму»;
- рух до добробуту;
- демократизація економічних відношень.

2. Специфіка функціонування соціально-ринкового господарства:

- регулювання якісних і кількісних параметрів виробництва;
- регулювання споживчого ринку і програмування добробуту;
- особливості відтворення відношень соціального-ринкового господарства.

3. Система соціального захисту в умовах соціально-ринкового господарства:

- пенсійне забезпечення;

- соціальне страхування;
- охорона праці і розвиток робочої сили;
- охорона споживчого ринку;
- охорона природного і соціального середовища існування людини.

Теми доповідей

1. Консерватизм проти реформізму: дві тенденції в західній економічній науці.
2. Ерхард Л. - концепція соціального ринкового господарства.

Економічний словник

Приватизація, акціонування, малий бізнес, механізм державної підтримки, середній бізнес, соціальний захист населення, бюджетна політика, податкова політика, грошова політика, структурно-інвестиційна політика, макроекономічне регулювання, кейнсіанський механізм макроекономічного регулювання, неокласичний механізм макроекономічного регулювання.

Література для конспектування

1. Хайек и Фридман о свободе. М. 1990.
2. Хайек Ф. Безработица и денежная политика.- Эконом. наука, 1991 № 11-12, 1992 № 1.
3. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. М. 1995.
4. Хейне П. Экономический образ мышления. М. 1992.
5. Шик О. Экономика. Интересы. Политика. / Под ред. Кронрода Я. М. 1970.

Пошукові питання

Охарактеризуйте основні ознаки соціального ринкового господарства за наступними рисами:

- 1) система протидіючих сил;
- 2) формування “суспільства споживання”;
- 3) соціальна спрямованість державного регулювання;
- 4) інтеграційні процеси.

2. Особливості економічної системи «інформаційного суспільства».

1. Сучасні напрями НТП і їхній вплив на зміну структури економіки:
  - «нові» галузі економіки;

- зміна систем зв'язку й інформації;
  - зміна структури взаєморозрахунків між підприємствами і споживачами.
2. Специфіка підготовки робочої сили:
- індивідуалізація навчання й освіти;
  - проблема відтворення робочої сили необхідної якості;
  - структурне безробіття і проблеми соціалізації.
3. Зміна соціально-економічної системи суспільства:
- інформаційні технології у формуванні цілей виробництва;
  - інформаційні технології в процесах трансформації економіки;
  - інформаційні технології в політиці, ідеології і культурі.

Теми доповідей

1. Причини відродження ідей вільного підприємництва.
2. Розвиток системи зв'язку і його вплив на поширення “нових” технологій виробництва і реалізації продукції та послуг.

Економічний словник

Науково-технічна революція, науково-технічний прогрес, старі та нові галузі виробництва, новітні технології, економічна ефективність нових технологій, соціально-економічна ефективність нових технологій, соціально-психологічна ефективність нових технологій, вплив нових технологій на соціально-економічне життя суспільства, інформаційні технології, вплив інформаційних технологій на соціально-економічне життя суспільства.

Література для конспектування

1. Селигмен Б. Сильные мира сего: бизнес и бизнесмены в американской истории. М. 1979.
2. Стэк Дж. Большая игра в бизнес. М. 1994.
3. Мак-Дональд Д. Игра называется “бизнес”. М.1979.
4. Кадзума Т. Вечный дух предпринимательства. К. 1993.
5. Карлоф Б. Деловая стратегия. М. 1991.

Пошукові питання

Охарактеризуйте основні ознаки державно – регульованого капіталізму за наступними рисами:

- 1) державне підприємництво;
- 2) державне регулювання відносин між найманими робітниками і підприємцями;
- 3) програмування і прогнозування виробництва і реалізації;
- 4) державні замовлення і закупівлі;
- 5) державне субсидування і надання пільг.

3. Сучасна економічна модель світового господарства.

1. Світова економіка як соціально-економічна система:
  - сутність світового господарства;
  - основні елементи світового господарства;
  - етапи становлення і розвитку світового господарства.
2. Еволюція товарно-грошових інструментів світового господарства:
  - міжнародні валютні організації;
  - проблеми кредитів і їхнього повернення.
3. Проблема інтеграції у світове господарство:
  - спільні підприємства і їх вплив на формування економіки;
  - розвиток НТП: «інтеграція» або «самостійність»;
  - екологічні рухи, їх внесок у розвиток світового господарства.
4. Соціально-політичні чинники розвитку світового господарства:
  - роль економічних і військових блоків у світовому господарстві;
  - вплив «третього світу»;
  - вплив громадських організацій на еволюцію світового господарства.

Теми доповідей

1. Інтеграційні особливості розвитку економіки країн Європи.
2. Сучасні проблеми всесвітньої грошово – валютної системи.

Економічний словник

Світове господарство, міжнародні економічні відносини, міжнародна торгівля, міграція робочої сили, міжнародні валютні відносини, міжнародний вивіз капіталу, кооперація, спеціалізація, інтеграція, міжнародні інтеграційні процеси, індустріалізація, деіндустріалізація, дезінтеграція, європейська інтеграція, азійська інтеграція, північно - американська інтеграція.

Література для конспектування

1. Тюнен Й. Изолированное государство. М. 1929.
2. Туган-Барановский М. Политическая экономия. К. 1994.
3. Скрипелев В. Собственность: право и свобода. К. 1992.
4. Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения. М. 1996.
5. Гайнер, Линвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика. М. 1996.

Пошукові питання

Дайте характеристику процесу формування сучасного світового господарства за наступною схемою:

1. інтеграційні процеси;
2. дезінтеграційні процеси;
3. індустріалізація країн, що розвиваються;
4. деіндустріалізація розвинутих країн світу;
5. інформатизація суспільства та економічних відносин в різних країнах;
6. особливості сучасних кризових явищ у всесвітній економіці.

4. Основні економічні проблеми сучасних господарських систем.

1. «Економіка для людини»: максимізація прибутку або корисності товару.
2. Військово – промисловий комплекс - робочі місця або втрати ВВП.
3. Деіндустріалізація: промислове виробництво або екологія.
4. Протиріччя сучасного економічного зростання.

Теми доповідей

1. НТР: проблеми ідеології, культури і політики.
2. Сучасні транснаціональні корпорації в розвитку “нових” галузей виробництва.

Економічний словник

Мілітаризація економіки, військово-промисловий комплекс, економічна ефективність військово-промислового комплексу, соціально-економічна ефективність військово-промислового комплексу, екологічна ситуація в сучасних промислових країнах, екологічна

ситуація країн з сільськогосподарською економікою, темпи сучасного економічного зростання розвинених країн, темпи сучасного економічного зростання країн, що розвиваються, економічне зростання в постсоціалістичних країнах.

Література для конспектування

1. Эрхард Л. Благосостояние для всех. М. 1991.
2. Харрод Р. К теории экономической динамики. М. 1957.
3. Эренберг Р. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. М. 1996.
4. Хаббард Л. Рон. Проблемы работы. М.1994.
5. Социально-экономические и экономико-экологические проблемы свободного предпринимательства. / Буркинский Б.- Одесса. 1992.

Тематика доповідей та рефератів.

1. Періодизація економічної історії: Лист, Маркс, Фурье, Росток.
2. Трипільська культура.
3. Розвиток феодального землеволодіння і основні категорії залежності смердів в Київській Русі.
4. Особливості вотчинного землеволодіння в період феодалізму в Київській Русі.
5. Формування фільваркової системи господарства на території України в польсько-литовський період.
6. Розвиток міського самоврядування в 15-16 століттях.
7. Географічні відкриття кінця 15-17 століть, їх економічні наслідки.
8. Становлення колоніальної системи.
9. «Революція цін» в країнах Західної Європи, її причини і наслідки.
10. Історія первинного накопичення капіталу.
11. Економічний лад Лівобережної України в період гетьманщини.
12. Економічна політика Петра I і її вплив на економіку України.
13. Соціально-економічне положення Правобережної України в 15-17 століттях.
14. Реформи Йосипа I, їх вплив на економіку України.

15. Основні положення і економічні наслідки реформи 1861 року в Російській імперії.
16. Столипінська аграрна реформа.
17. Розвиток металургії, вугільної і залізорудної промисловості в 90 роках 19 століття на півдні Росії.
18. Економічна суть Версальської системи.
19. Економічні наслідки Першої світової війни для України.
20. Індустріалізація в Україні.
21. Народне господарство УРСР в 30-і роки 20 століття.
22. «Кооперативний рух» в Західній Україні в 20-30 роки 20 століття.
23. Економічна реформа 60-х років до СРСР і причин її невдачі.
24. «Перебудова» в Росії як економічна реформа: її причини і наслідки.
25. «План Маршалла» для Західноєвропейських країн.
26. «Загальний ринок»: причини формування і економічна мета.
27. ТНК, МНК і їх вплив на економіку країн, що розвиваються.
28. Основні форми неоколоніальної залежності в даний час.
29. Сучасний етап НТР і його економічні наслідки.
30. Особливості економіки постсоціалістичних країн.

Контрольні питання.

1. Охарактеризуйте основні ознаки первіснообщинної економічної формації по наступних рисах: мета виробництва; характер економіки; техніка виробництва; характер власності; наявність ринку.
2. Визначте поняття, внутрішньо властиві первіснообщинній формації: родова община, сусідська община, проста кооперація праці, розподіл праці, суспільний розподіл праці, натуральне господарство, мисливство, землеробство, ремесло.
3. Зпівставте основні риси азійського і античного соціально - економічних способів виробництва за наступними критеріями - географічний ареал; основні галузі економіки; характер власності; характер економіки; головна продуктивна сила; характер рабства.

4. Охарактеризуйте основні ознаки рабовласницької суспільно-економічної формації за наступними рисами: характер економіки; техніка виробництва; характер власності; характер ринку.
5. Покажіть особливості рабовласницького суспільства Стародавньої Греції і Стародавнього Рима за наступними критеріями – використання праці рабів; розвиток ремесла; розвиток торгівлі; розвиток лихварства.
6. Визначте поняття, внутрішньо властиві рабовласництву: раб, капіталіст, селянин, чернець, поліс, колон, ергастерія, латифундія, лихварство.
7. Охарактеризуйте основні ознаки феодальної суспільно-економічної формації за наступними рисами – характер господарства; характер власності; стан техніки виробництва; основна продуктивна сила; характер ринку.
8. Покажіть особливості розвитку феодального суспільства Західної Європи і Росії за наступними критеріями: хронологічні межі основних стадій розвитку; залежність селян; ієрархічна структура пануючого класу; землеволодіння і землекористування.
9. Охарактеризуйте економічне життя середньовічного міста за наступними критеріями: права міста; особливості управління; структура виробництва; організація торгівлі.
10. Визначте поняття, внутрішньо властиві феодалізму: рента, холоп, купецтво, наймані працівники, протекціонізм, Магдебурзьке право, закупи, «обгороджування», вотчина, маєток, мануфактура, великі географічні відкриття.
11. Охарактеризуйте основні ознаки капіталістичної суспільно-економічної формації за наступними критеріями: стан техніки виробництва; характер власності; характер господарства; характер ринку.
12. Охарактеризуйте процес первинного накопичення капіталу за наступними рисами – формування пролетаріату; формування буржуазії; створення колоніальної системи; «революція цін», промисловий протекціонізм.

13. Проаналізуйте капіталістичні відносини в промисловості за наступними критеріями: форма промислового виробництва; суб'єкти виробництва; система коопераційних зв'язків; характер праці, що використовується.
14. Покажіть особливості функціонування економіки в «мануфактурний і «фабричний» період» розвитку капіталізму, використовуючи наступні критерії: технологічний спосіб виробництва; характер розвитку техніки; форма організації виробництва; підкорення праці капіталу; ринкова орієнтація.
15. Опишіть загальні риси і особливості господарства колоніальних і залежних країн за наступними рисами – тип колоніального господарства; форма залежності; спеціалізація виробництва; особливості торгівлі.
16. Визначте поняття, внутрішньо властиві періоду домонополістичного капіталізму: заробітна платня, конкуренція, ціна землі, дивіденд, норма прибутку, купецтво, мануфактура, фабрика, безробіття, кредит.
17. Охарактеризуйте основні ознаки монополістичного капіталізму за наступними рисами – панування монополій; фінансовий капітал і фінансова олігархія; вивіз капіталу замість вивозу товарів; економічний поділ світу; територіальний поділ світу.
18. Дайте порівняльну характеристику основних форм монополістичних об'єднань за наступними критеріями: мета об'єднання; методи сумісних дій; об'єднання сфер діяльності (комерційної, виробничої, фінансової); розвиток інтеграційних зв'язків.
19. Визначте поняття, внутрішньо властиві періоду монополістичного капіталізму: олігархія, конгломерат, диверсифікація, концентрація виробництва, централізація капіталу, фондова біржа, лихварство, відсоток, монополні ціни, ТНК.
20. Визначте основні напрями формування системи контролю у фінансово-промисловій групі, враховуючи наступні чинники –

володіння акціями, «особиста унія», «система участі», об'єднання і угоди, злиття.

21. Охарактеризуйте основні ознаки економічної кризи 20-х років 20 століття по наступних рисах – монополістичні ціни, депресія, безробіття, падіння виробництва, структурна криза.
22. Охарактеризуйте основні ознаки економічної кризи 70-х років 20 століття по наступних рисах - енергетична криза, падіння купівельної спроможності населення, банкрутство технологічно «застарілих підприємств», «віялове відключення електроенергії, міста – «примари».
23. Охарактеризуйте основні ознаки соціалістичної економіки по наступних рисах – суспільна власність на засоби виробництва; директивні планування, централізоване управління економікою; система розподілу; особливості функціонування товарно-грошових відносин.
24. Визначте поняття, внутрішньо властиві періоду соціалізму в СРСР: п'ятирічні плани, ринок, нормативи, соціалістичне змагання, премії, валюта, диктатура пролетаріату, колгосп, державна власність.
25. Дайте характеристику економічної кризи в соціалістичних країнах по наступних напрямках – структурна криза, фінансова криза, стагфляція, формування ринкових відносин, соціально-політичні наслідки економічної кризи.
26. Охарактеризуйте основні ознаки державного регулювання економіки по наступних рисах: державне підприємництво; державне регулювання відносин між найманими працівниками і підприємцями; державні закупівлі і замовлення; державне субсидування і надання пільг.
27. Визначте поняття, внутрішньо властиві державно - регульованому капіталізму: НТП, економічне зростання, деіндустріалізація, монопольні ціни (монопольно - високі ціни, монопольно – низькі ціни, монопольна «парасолька»), агропромислова інтеграція, антимонопольне законодавство, неопротекціонізм.

28. Охарактеризуйте основні ознаки соціального ринкового господарства по наступних рисах – система «державного регулювання»; система «протидіючих сил»; формування «суспільства споживання»; соціальна спрямованість державного регулювання; інтеграційні процеси в світі.
29. Зпівставте основні риси економіки країн, що розвиваються, за наступними критеріями: характер економіки; основні галузі економіки; наявність чинників економічного зростання; спрямованість на інтеграцію в світову економіку.
30. Охарактеризуйте основні ознаки сучасного етапу розвитку економіки за наступними рисами – «інформаційна революція», розвиток засобів зв'язку, розвиток комунікаційної інфраструктури, зміна ролі людини у виробництві, інтернаціоналізація виробництва.

Навчальна література

1. Автономов В. Человек в зеркале экономической теории. М., 1993.
2. Аникин А.В. Юность науки: жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – М., 1996.
3. Барр Р. Политическая экономия. – М., 1995. Т.1, 2.
4. Гаврілішин О. Основні елементи теорії ринкової системи. К., 1992.
5. Галаган А. История предпринимательства российского. От купца до банкира. М., 1997.
6. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. - М.Ю 1996.
7. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. / Г.Н. Клименко, В.П. Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін. – К., 1994.
8. Политическая экономия / Под ред. Абалкина Л.И. М., 1983. Ч.1-3.
9. Сорока И. Мотивация предпринимательства как экономико-философский феномен: сущность, эволюция, современные проблемы. – Донецк, 1999.
10. Хрестоматия по экономической теории / Сост. Е.С. Борисов – М.: Юрист, 1997.

Художня література

1. Григорович Д. Деревня. – М., 1974.

2. Джованьоли. Спартак. – М., 1970.
3. Радищев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву. – М.,1970.
4. Синклер Э. Автомобильный король. – М., 1972.
5. Бальзак О. Крестьяне. – М., 1979.
6. Зорин В. Министры миллиардеры (Некоронованные короли Америки) . – М., 1972.
7. Драйзер Т. Гений. Финансист. Титан. Стоик. М., 1976.
8. Лондон Дж. Время – Не - Ждет. – М., 1974.
9. Золя Э. Дамское счастье. – М., 1971.
10. Мопассан Г. Монт – Ориоль. – М., 1970.
11. Норрис Ф. Спрут. – М., 1982.
12. Островский А. Свои люди – сочтемся! – М.,1985.